

СОЦІОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Микола ЛУКАШЕВИЧ, Тетяна СЕМИГІНА

Copyright © 2014

Соціологія соціальної роботи (ССР) як наукова галузь ще досить молода і перебуває на стадії становлення. Відбувається процес визначення, оформлення й уточнення змісту основних сутнісних ознак і характеристик, понятійно-категорійного апарату, що описують цю галузь соціологічних знань. Продовжується обґрунтування ССР як науки і навчальної дисципліни, що наявні у вітчизняних та зарубіжних джерелах із соціальної роботи та соціології. Автори спозиціонували ССР як галузеву соціологічну теорію середнього рівня, яка, притаманними їй соціологічними методами, досліджує феномен соціальної роботи в сукупності його формовиявів – соціальної діяльності і поведінки людини у сфері життєдіяння груп та організацій, соціальної сфери названої роботи та її інституалізації, менеджменту і самоменеджменту соціокультурної діяльності.

Для студентів фаху соціальний захист і соціальна робота, соціологів та соціальних працівників. Для тих, хто працює у галузі соціології та соціального забезпечення.

Розділ 1 СОЦІОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ЯК ГАЛУЗЬ НАУКИ

Засвоївши цей розділ, Ви будете знати і вміти:

- визначати зміст поняття “соціологія соціальної роботи”;
- пояснювати сутнісні ознаки соціології соціальної роботи як галузі науки – об’єкт, предмет, функції;
- описувати основні методи дослідження у соціології соціальної роботи;
- розкривати сутність основних понять і категорій соціології соціальної роботи;
- пояснювати взаємозв’язки соціології соціальної роботи з іншими соціологіями середнього рівня.

1.1. Соціологія соціальної роботи: об’єкт, предмет і методи дослідження

Виокремлення *соціології соціальної роботи* у спеціальну соціологічну теорію середнього рівня зумовлене актуалізацією самого соціального феномена “соціальна робота” та зростання ролі соціологічних знань у його дослідженні і теоретичному обґрунтуванні. Підтвердженням цієї тенденції з боку дослідників соціальної роботи може слугувати

визначення українських вчених *І.І. Миговича* та *Т.В. Семигіної*, які вважають що “своїм теоретичним набуток, методологією пізнання соціальної реальності, з’ясуванням ефективності практичних зусиль соціальна робота зобов’язана *соціології* (лат. *societas* – суспільство) – науці про суспільство як цілісну систему, інститути, процеси, групи і спільноти, принципи їх взаємодії, відносини особистості і суспільства, закономірності наявної поведінки людей”.

Така позиція знайшла широку підтримку в джерельній науковій базі із соціальної роботи. З одного боку, вона виявляється у виділенні в наукових і навчальних виданнях окремих підрозділів і розділів, присвячених аналізу взаємозв’язків соціології і соціальної роботи, з іншого – у словникових та енциклопедичних виданнях публікують статті соціологічного походження – “соціологія”, “соціологічні дослідження”. Практично всіма науковцями соціальної роботи визнається наявність у теоретичних засадах соціальної роботи блоку соціологічно зорієнтованих теорій, до яких відносять системну, екологічну, соціально-радикальну та теорію стигматизації.

Категорія “соціальна робота”, своєю чергою стає об’єктом дослідження сучасних соціологічних видань. Деякі автори пропонують виділити соціологічні дослідження соціальної

роботи в окрему галузь теорій середнього рівня – *соціологію соціальної роботи*. Як вірно визначають науковці, у сфері соціології і соціальної роботи сьогодні стало особливо важливим вивчення такого нового спецкурсу як “Соціологія соціальної роботи”. Не менш важливий він і для всіх тих, хто працює в установах соціальної сфери та управління, у соціальній освіті населення, а також у загальній соціологічній освіті”.

До спеціальних соціологічних теорій пропонує відносити ССР і соціолог П.Д. Павленок. На його думку, ця соціологія має вивчати соціальну роботу як феномен суспільного життя в усіх його аспектах. “Соціологія покликана допомагати соціальним працівникам орієнтуватись у тому, в якому соціальному довідлі здійснюється соціальна діяльність, і що собою являють ті групи і прошарки, які вважаються “малозахищеними” у соціальному аспекті”.

Найбільш чітке розуміння сутності ССР та її призначення у системі знань демонструють українські науковці І.І. Мигович та Т.В. Семігіна. У їх викладі ССР розкриває й осмислює особливості діяльності різних груп соціальних працівників, активність недержавних організацій, які займаються соціальним захистом, соціальних служб і закладів, що сприяє оптимізації організаційних, технологічних аспектів професійної і добровільної соціальної роботи. Вона здійснює моніторинг розвитку соціальної роботи як діяльності і громадського інституту, дбає про цілісність, різнобічність наукового супроводу й організації цієї роботи.

Отже, взаємодію двох галузей знань – соціальної роботи і соціології – можна вважати загальноновизнаним фактом. Ця взаємодія відбувається за такими напрямками: 1) використання результатів соціологічних досліджень соціальної структури суспільства, інших фундаментальних проблем соціуму в практичній соціальній роботі; 2) використання соціологічних знань про суспільство, спільноти, особистість при підготовці і перепідготовці, вихованні соціальних працівників; 3) аналіз соціальної роботи, експертна оцінка її форм і методів з погляду їх значущості для суспільства, конкретного середовища й осіб, стосовно яких вона реалізується.

Водночас розширення масштабів та напрямів такої взаємодії і поглиблення взаємопроникнення теоретичних та методичних засад обох наукових дисциплін починають стриму-

вати розвиток кожної з них, утруднюють виокремлення їх предметної сфери досліджень. При цьому “соціологічна складова” соціальної роботи все більшою мірою набуває атрибутивних ознак спеціальної соціологічної теорії середнього рівня. Як відомо, такими ознаками є наявність у соціологічної дисципліни об’єкта і предмета дослідження, соціологічних методів пізнання, що враховують специфіку предметної сфери, функцій, що визначають місце і роль цієї дисципліни у суспільстві, та відповідний понятійно-категорійний апарат.

Розглянемо кожну з атрибутивних ознак цієї соціологічної дисципліни. **Соціологія соціальної роботи** тут і надалі розуміється як *спеціальна соціологічна теорія, що досліджує феномен соціальної роботи як соціальний процес і систему надання соціальної допомоги особам, групам і спільнотам, які її потребують, опинившись у складній чи скрутній життєвій ситуації*.

В сучасній соціології ще не склалося чіткого уявлення про об’єкт і предмет ССР. В той же час заслуговує на підтримку погляд стосовно доцільності співвідносити розуміння цих атрибутивних ознак ССР з об’єктом і предметом спеціальних соціологічних теорій.

При визначенні об’єкта і предмета ССР потрібно керуватися вимогами і принципами, що склались у сучасній соціології. Адже їх правильний вибір для соціології має принципове значення, оскільки, з одного боку, він окреслює коло досліджуваних проблем, а з іншого – постає структуроутворювальним моментом, що задає характеристики засобів та методів спостереження, теоретичну лінію знання і водночас методологічний статус дисципліни в цілому, її місце та роль у науковій системі.

Переходячи до визначення *об’єкта ССР як елемента соціальної реальності*, слушно виходити з того, що суспільство як об’єкт дослідження соціології, розглядається у двох аспектах.

По-перше, як соціальний організм, що складається із взаємопов’язаного комплексу соціальних утворень, тобто соціальних інститутів, соціальних спільнот, соціальних груп та індивідів. Кожен з компонентів цього комплексу є відносно самостійним суб’єктом суспільного життя, виконує певні функції і перебуває у взаємодії з іншими компонентами. Відповідно до цього соціологія вивчає суть соціального, закономірності та якісні характеристики кожного компонента і всього суспільства в цілому як соціального організму,

а також різноманітні соціальні процеси, що в ньому відбуваються.

По-друге, суспільство – об'єкт дослідження соціології – розглядається як найскладніша природно-історична соціальна система. Суспільство як велика соціальна система являє собою органічну спільність виробничих сил і виробничих відносин, соціальної, політичної, економічної і духовної сфер.

Взаємодія різних соціальних груп людей, їхня діяльність у різних сферах суспільного життя – економічній, соціальній, політичній, духовній (або ідеологічній) – за визначальної ролі способу виробництва надає розвиткові тієї чи іншої суспільної спільноти характеру природничо-історичного процесу. Кожна із зазначених сфер суспільного життя виконує певні функції: економічна – функцію матеріального виробництва, соціальна – соціалізації, політична – соціального управління та контролю, ідеологічна – духовного продукування.

Вищеназване зумовлює складність об'єкта соціології – людського суспільства, його специфіку, особливості, характер функціонування та розвитку. Повною мірою ознака складності притаманна і сфері соціальної роботи, яка структурно належить до соціальної сфери і взаємодіє з економічною, духовною та політичною гілками суспільного виробництва. У процесі такої взаємодії основна функція соціальної роботи – задоволення потреб людини в соціальному захисті та допомозі у складних життєвих ситуаціях – переплітається з функціями зазначених сфер суспільствотворення.

Отже, у вивченні і виділенні об'єкта ССР доречно спиратися на основні наукові принципи соціології. Передусім ідеться про принцип історизму. Це означає, що, по-перше, всі соціальні явища та процеси в суспільстві треба розглядати як системи, що мають внутрішню структуру; по-друге, слід вивчати процес їхнього функціонування та розвитку; по-третє, виявляти специфічні зміни та закономірності переходу їх з одних якісних станів в інші.

Наступний принцип соціології – принцип соціального спричинення (детермінізму), який відображає всебічний взаємозв'язок та взаємозумовленість соціальних явищ. Він відрізняється від економічного детермінізму тим, що враховує вплив не тільки економічної підсистеми, яка є “кінцевою причиною” всіх соціальних явищ та процесів, а й інших підсистем – політичної, ідеологічної, освітньої тощо. Соціальне спричинення означає також

зумовленість будь-якого соціального явища або процесу всією сукупністю відносин, а не тільки окремими їх різновидами, наприклад, економічними чи політичними, хоч останні і є засадничими. Взаємний вплив безпосередньо пов'язаних структур конкретних соціосистем, наслідком якого є їх обопільна зміна, має діалектичний характер.

Соціологія базується також на діалектичному принципі наукового пізнання суспільства та його соціальних систем. Його суть полягає в тому, що соціум розглядається як живий організм, який перебуває в постійному розвитку. Для його вивчення потрібні об'єктивний аналіз виробничих відносин, що становлять дану суспільну систему, дослідження законів її функціонування та розвитку.

Таким чином, у соціології органічно поєднуються генетичний (конкретно-історичний) та структурно-функціональний підходи до аналізу як різних соціальних систем, так і суспільної метасистеми як їх сукупності. Кожна така систем, зі свого боку, охоплює багато інших, відносно самостійних, підсистем, тому одні й ті ж індивіди є суб'єктами та об'єктами різних систем. Це повною мірою стосується і соціальної роботи, яку з позицій соціології варто розглядати як відносно незалежну соціетальну систему. Особа, проживаючи в суспільстві, вимушена зважати на закони цієї системи. Вона бере на озброєння її норми і цінності, тобто соціалізується, стає соціально визначеною. Водночас у суспільстві існують різні види, варіанти і форми соціальної діяльності та поведінки, між якими можливий вибір, а отже і вияв життєактивності людини. Попри те, що соціосистеми складаються з елементів, які мають різні індивідуальні якості, вони можуть мати загальні інтегральні властивості, що є основою їх типологізації, а відтак і виділення різних типів соціальних груп, спільнот, інститутів, організацій.

Покладення в основу класифікації соціальних систем типу соціальних зв'язків дає підстави для виокремлення таких елементів суспільної системи, як соціальні групи (соціальні відносини), соціальні інститути (інституціональні зв'язки), система соціального контролю (зв'язки соціального контролю), соціальні організації (організаційні зв'язки).

Дослідження на базі наукової теорії соціального розвитку конкретного стану соціальних систем, соціальних явищ і процесів зумовлює формування спеціального наукового знання –

соціологічного. Залежно від цього визначається і його *об'єкт* – суспільство, соціетальні й соціальні системи, спільноти, інститути, групи, процеси в їх конкретному стані і взаємодії.

Примітно, що *об'єкт дослідження в соціології* поданий живими людьми, котрих опитує соціолог, реальними явищами та процесами, організаціями та установами (підприємством, цехом, офісом, банком, фірмою, службою, закладом, установою, бібліотекою), де проходить дослідження, й матеріальне середовище яких (розташування кімнат, структура управління, організація та умови праці, грошові потоки) вчений аналізує.

Отже, **об'єктом соціології соціальної роботи** є соціальна сфера як соціетальна система певним чином організованих і самоорганізованих соціальних працівників і клієнтів, які утворюють групи та організації, що взаємодіють у формі соціальної діяльності з надання та отримання соціальної допомоги, зумовлюючи функціонування і розвиток цієї сфери, тенденції і процеси, що в ній реально відбуваються.

Переходячи до визначення *предмета ССР*, звернемо увагу на його зв'язок з об'єктом цієї науки. Адже будь-який із об'єктів соціології є дуже різноманітним, і в одному дослідженні неможливо охопити всі його грані та сторони. Тому соціолог щоразу обирає тільки один аспект чи грань реального об'єкта, описує його крізь сукупність абстрактних конструктів і називає предметом дослідження.

Хоча предмет дослідження і передбачає свій об'єкт, однак повністю не співпадає з ним. Пояснюється це тим, що один і той самий соціальний об'єкт може досліджуватися для розв'язання різних наукових проблем. Так, працівники соціальної служби (об'єкт) опитуються для вивчення проблем мотивації і стимулювання їх праці, її умов та організації, плинності кадрів та стабілізації колективу (предмет). Отож сутнісно предмет встановлює межі, у рамках яких об'єкт вивчається в даному дослідженні. Звідси очевидно, що предмет соціологічного дослідження відображає лише одну зі сторін об'єкта, але найважливішу для дослідження. Його пізнавальна функція полягає у тому, що він, немов фільтр, відсіює в об'єкті дослідження все другорядне та тимчасове, виділяючи найбільш стійке і важливе.

Визначальною властивістю *предмета соціологічного знання* є й те, що він являє собою всю сукупність зв'язків і відносин, які називаються соціальними. А оскільки останні в

кожному конкретному соціальному об'єкті завжди організовані особливим чином, то об'єкт соціологічного знання завжди постає як соціальна система. Тому головним завданням соціології є типологізація соціосистем, дослідження зв'язків і відносин кожного соціального об'єкта на рівні закономірностей, отримання конкретного наукового знання про механізми дії та формовияву цих закономірностей у цих різноманітних системах для цілеспрямованого управління їхньою поведінкою.

Таким чином, поняття про соціальне, соціальні дії, зв'язки, відносини і процеси, способи їх організації є засадничими для розуміння специфічних особливостей *предмета соціологічного знання*, а поняття про соціальні закономірності – для розуміння сутності *предмета соціології*.

Предмет соціології становлять соціальні явища, зв'язки, відносини і процеси, що відбуваються в суспільстві, а також закономірності виникнення й функціонування соціальної реальності, тобто реального часопростору нашого соціального життя. Водночас визначальною ознакою предмета соціології є те, що він являє собою усю сукупність дій, зв'язків, відносин, явищ і процесів, що здійснюються у лоні суспільства.

У визначенні предмета дослідження слід виходити з розуміння предмета загальної науки – соціології – та інтерпретації його до галузевої соціологічної науки. Іншими словами, орієнтуючись на спільний предмет всякої соціологічної науки – соціальні відносини, треба вносити до нього специфіку тієї сфери, спільноти чи процесу, в яких ці відносини виявляються.

Натомість *предметом ССР* є соціальні відносини, які виникають у сфері суспільного життя і відображають неоднакові соціальні позиції в ньому людей, різних соціальних груп та класів, організацій та інститутів, задіяних у наданні та отриманні соціальної допомоги.

Ще однією атрибутивною характеристикою ССР є *методи дослідження*. У сфері соціальної роботи використовується весь діапазон соціологічних методів дослідження: опитування; контент-аналіз регулятивно-правових та інших документів, спостереження; соціометричний метод; ігрові методи; експеримент; метод експертних оцінок. Тут обмежимося визнанням наявності соціологічних методів, якими досліджується соціальна робота, враховуючи той факт, що повне висвітлення методології та інструментарію досліджень у цій галузі буде висвітлено в подальшому.

1.2. Функції та понятійно-категорійний апарат соціології соціальної роботи

Місце і роль ССР у практичній діяльності людей, у життєздійсненні суспільства в цілому реалізується через ті функції, які вона виконує. Отож *функції* визначають основні її обов'язки перед суспільством, найважливішу спрямованість і коло її діяльності. Головними *функціями ССР* є пізнавальна, практична, теоретична, описова, інформаційна, прогностична, управлінська, гуманістична, ідеологічна й соціалізаційна.

Пізнавальна функція пов'язана з вивченням закономірностей соціального розвитку, тенденцій зміни різних соціальних явищ і процесів у сфері соціальної роботи. Особливе місце тут належить соціологічним теоріям, які на основі соціологічних пошукувань розкривають закономірності й перспективи розвитку цієї сфери суспільства, дають наукові відповіді на актуальні проблеми сучасності, вказують шляхи й методи удосконалення соціального практикування.

Практична функція визначається ступенем участі ССР у розробці практичних рекомендацій і пропозицій в соціальній сфері і суспільства в цілому. Ця функція тісно пов'язана з пізнавальною, адже єдність теорії і практики – характерна риса соціології.

Теоретична функція зводиться до зосередження, пояснення, поповнення та збагачення наявного соціологічного знання про сферу соціальної роботи, до розробки законів, категорій і методів цієї науки на основі дослідження соціальної діяльності.

Описова функція ССР передбачає систематизацію, опис, нагромадження одержаного дослідницького матеріалу у вигляді аналітичних розвідок, різного роду наукових звітів, статей, книг. У них відтворюється реальна картина соціальної роботи як об'єкта, що вивчається. При виконанні цієї роботи вимагається висока моральна чистота і добропорядність ученого, тому що на їх основі формулюються практичні висновки й ухвалюються управлінські рішення. Ці матеріали є джерелом виміру, підрахунку, порівняння для майбутніх поколінь.

Інформаційна функція – це збирання, систематизація та нагромадження соціологічної інформації про галузь соціальної роботи, яку одержують у результаті проведення досліджень. Соціологічна інформація – найопера-

тивніший вид соціальної. У центрах соціальної роботи вона концентрується у пам'яті ЕОМ. Її використовують соціологи, керівники державних та інших установ для управління соціальною галуззю, соціальними процесами і явищами, соціальною діяльністю й поведінкою людей, задіяних у соціогуманітарній сфері.

Прогностична функція полягає у підготовці соціальних прогнозів у галузі соціальної роботи. Соціологічні дослідження завершуються обґрунтуванням короткотермінового, середньотермінового чи довготермінового прогнозу розвитку певного соціального об'єкта. Короткотерміновий аналіз спирається на виявлену тенденцію, а також на зафіксовану закономірність і відкриття чинника, який вирішальним чином впливає на зміст та ефективність соціальної роботи. Відкриття такого чинника – це складний вид наукового пошуку. Тому в соціологічній практиці частіше використовуються коротко- та середньотермінові прогнози розвитку аналізованої галузі.

Управлінська функція ССР пов'язана передусім з використанням знань для розробки і створення ефективних моделей управління різноманітними соціальними системами та інститутами, соціальними процесами і об'єктами професійної роботи.

Гуманістична функція ССР зводиться до розробки цілей соціального розвитку сфери, до формування соціальних ідеалів і цінностей, програм науково-технічного й соціокультурного розвитку соціогуманітарної сфери суспільства.

Ідеологічна функція впливає з об'єктивної участі ССР в духовному житті суспільства, виробленні перспектив його розвитку, поширенні наукової ідеології серед населення, підготовці висококваліфікованих управлінських кадрів і компетентних спеціалістів соціальної царини професійного практикування.

Соціалізаційна функція ССР полягає у тому, що, сприяючи підвищенню ефективності управління сферою, вона розширює можливості позитивного впливу форм, методів, заходів і засобів цієї роботи на соціалізацію людей, задіяних у наданні та отриманні соціальної допомоги.

Переходячи до розгляду змісту *понятійно-категорійного апарату*, зазначимо, що поняття та категорії ССР утворюють мисленнєвий інструмент розуміння та опису соціальних процесів і явищ у гуманітарній сфері суспільства, своєрідну соціологічну мову дослідження, аналізу та інтерпретації його резуль-

татів. Сам термін “*поняття*” інтерпретується як форма мислення, що відображає істотні властивості, зв’язки і відносини предметів та явищ у їхній суперечності та розвитку; думка або система думок, що узагальнює, виділяє предмети певного класу за певними загальними і в сукупності специфічними для них ознаками. Розрізняють поняття у *широкому* і в *суто науковому значеннях*. *Перші* формально виділяють спільні (схожі) ознаки предметів та явищ і закріплюють їх у слова. *Наукові поняття* відображають істотні і необхідні ознаки, а слова і знаки (формули), що їх виражають, є науковими термінами.

Соціологічні категорії – це основні і найзагальніші поняття соціології, що відображають об’єктивну соціальну дійсність в узагальненому вигляді, у її становленні, розвитку й утвердженні і, крім того, є своєрідними “сходінками” розвитку соціологічної науки і соціогуманітарного знання; вони становлять основу процесу мислення про соціальну дійсність, про ті явища та процеси, що протікають у тому чи іншому суспільному організмі.

Розглядаючи поняття і категорії ССР слушно диференціювати їх на дві основні групи. До *першої* належать основні категорії науки соціології, які є родовими для всіх рівнів соціологічного знання; до *другої* – специфічні соціологічні поняття і категорії, що притаманні саме соціологічному баченню та опису предмета соціології соціальної роботи. Розглянемо категорії кожної з груп.

Для науки соціології гранично широкою та центральною є категорія “*соціальне*” (від лат. *socialis* – спільний, товариський, суспільний). Тому доцільно прояснити суть цієї категорії більш предметно. Так, у відомому словнику В. Даля соціальність визначається як “общественность, общежительность, гражданственность, взаимные отношения и обязанности гражданского быта, жизни”, тобто як конкретно-емпіричне явище людського повсякдення, що виявляється у поведінці людей та їх взаємодіях. У цьому визначенні „соціальне” притаманне й особистості, головно через громадянськість позиції, і спільноті – через соціальні стосунки.

Зміст категорії *соціальне* охоплює: *по-перше*, ту властивість, що внутрішньо притаманна індивідам і спільнотам та формується внаслідок процесів соціалізації й інтеграції людини в суспільство, у суспільні відносини; *по-друге*, зміст і характер взаємодій між суб’-

ектами (індивідами, групами, спільнотами) як результат виконуваних людиною соціальних ролей, що вона бере на себе, стаючи членом певної соціальної спільноти; *по-третє*, результат взаємодії, що об’єктивується в культурі, оцінках, орієнтаціях, поведінці, духовній діяльності, способі життя людей і т. ін.

Отже, сучасне суспільство – це своєрідна система, яка складається з окремих рівнів соціальних груп та їх зв’язків і може розглядатися з таких позицій:

- фундаментальний рівень формування організації суспільства – це *людство* в цілому, яке має свої інтереси як єдина цивілізація;

- *соціальні інститути* – стійкі, організовані форми спільної діяльності людей;

- *соціальні класи, групи, спільноти, прошарки, верстви, кола*;

- рівень окремого *індивіда, особи*, оскільки для соціології сама особистість є предметом вивчення – як суб’єкт та об’єкт соціальних відносин.

Нарешті важливо підкреслити, що соціальне може мати і позаособистісну форму буття. Наприклад, духовні і матеріальні цінності суспільства, груп, особистості; твори мистецтва і літератури і багато чого іншого, де зафіксована соціальна ідея людини як їхнього духовного творця.

Очевидно, що категорія “*соціальне*” дає змогу перш за все виявляти сутність суспільного життя людей (проблеми взаємодії природи і суспільства); специфіку соціальної форми руху матерії, тобто відмінності суспільства від об’єднань тварин; суперечливу єдність людини як суспільної істоти і водночас біологічного організму; структуру суспільних систем з погляду оптимізації їх функціонування і розвитку. Відтак ця категорія відображає і виражає специфіку буття суспільства як суб’єкта життєвого процесу в цілому, а отже і специфіку всіх соціальних процесів і соціальних суб’єктів.

Складність фактичного здійснення соціального процесу, різноманіття його соціальних суб’єктів, кожний з яких являє собою соціальну цілісність, відображається відповідною категорією (“*особистість*”, “*колектив*”, “*родина*”, “*соціальна група*”, “*спільнота*”, “*суспільство*” та ін.), а також має свої сутнісні характеристики, які виявляються через категорію “*соціальне*”.

Соціологічні категорії умовно поділяють на два *типи* – методологічні та процедурні. До *методологічних* відносяться категорії, що розкривають сутність соціальних зв’язків (со-

ціальні системи, інститут, організація, контроль, дія, відносини, сфера); зміст соціальних спільностей (суспільство, спільнота, клас, прошарок, група, особистість); сутність соціальних процесів (соціальні адаптація, мобільність, інтеграція, конфлікт, дезорганізація, соціалізація); сутність соціального розвитку (соціальний прогрес, дія, рух-поступ, діяльність, розвиток, інновація); характер використання соціологічних знань у повсякденній практиці суспільного життя (соціальне проектування, прогнозування, планування, технології). *Процедурні* категорії відображають особливості збору, аналізу й обробки соціальної інформації, організації соціологічних досліджень та обробки їх результатів (соціологічне дослідження, його методологія, методика і техніка, соціологічне вимірювання і його прийоми, емпірична інтерпретація понять, програма і технології дослідження та ін.).

Всі категорії першої групи закономірно зберігають своє значення на всіх рівнях соціологічного знання, у тому числі і в ССР. Водночас соціологічні категорії і поняття наповнюються реальним соціальним змістом через свої системоутворювальні елементи – практичну діяльність конкретних осіб у конкретних сегментах суспільного виробництва, включаючи й систему соціальної роботи країни.

Категорії другої групи вироблені переважно у сфері соціальної роботи як системи знань з наданням їм соціологічного змісту. Розглянемо основні з них.

Соціальна робота – професійна діяльність, спрямована на допомогу людям у переборенні серйозних соціальних проблем, у якій використовується широкий спектр спеціалізованих прийомів та методів.

Соціальний захист – система принципів, методів, законодавчо встановлених державою соціальних гарантій і заходів, які забезпечують оптимальні умови життя, задоволення потреб населення. Соціальний захист багатofункціональний, відповідає основним ризикам, яким підпадає будь-який громадянин протягом свого життя: захворювання, інвалідність, травматизм, старість, втрата годувальника, безробіття, міграція та ін. Охоплює соціальне забезпечення, соціальне страхування і соціальну допомогу (підтримку).

Соціальна допомога – система соціальних заходів у вигляді сприяння, підтримки і послуг, які надаються соціальною службою окремим особам або групам населення для

подолання або пом'якшення життєвих труднощів, підтримки їх соціального статусу і повноцінної життєдіяльності, адаптації в суспільстві. Основні види і форми соціальної допомоги встановлюються на регіональному рівні з урахуванням майнового стану і фактора потреб, вони передбачають грошову допомогу, натуральне забезпечення, гуманітарну допомогу, послуги та пільги.

Соціальний працівник – посередник у різних сферах соціальної допомоги сім'ї, окремим її членам, групам людей, у тому числі й дітям, молоді, людям похилого віку, інвалідам і хворим, а також в усіх видах загальної соціальної підтримки населення. Він здійснює консультування, охорону здоров'я, проводить роботу в притулках, на вулиці, з мігрантами та емігрантами, надає психіатричну допомогу, підтримує соціально знедолених і занедбаних дітей, підлітків, молодь. Сфера його діяльності охоплює державні заклади, громадські й приватні організації, різні центри і служби соціального забезпечення, лікарні, підприємства, а останнім часом також й організації та групи самопомоги.

Клієнт. У соціальній роботі під клієнтом розуміють як окрему людину, так і групу (скажімо, сім'ю), які потребують допомоги, підтримки, соціального захисту. До клієнтів соціальних служб належать багатодітні і неповні сім'ї, діти-сироти, люди з обмеженими фізичними і психічними можливостями, люди з алкогольною і наркотичною залежностями, бездомні, біженці, ті, хто повернувся з місць ув'язнення.

Групи ризику – категорії людей, чиє соціальне становище за якимись критеріями не має стабільності, які практично не в змозі самотійно подолати життєві труднощі, що може привести якщо не до біологічної загибелі, то до втрати соціальної вагомості та духовності. Будь-яка категорія людей, яка за законами про соціальне обслуговування населення має право на захист, сутнісно належить до групи ризику. Це переважно люди з обмеженими можливостями, діти-сироти, матері-одиначки, неповні сім'ї, неповнолітні правопорушники, самотні люди похилого віку. Особливу увагу привертають ті категорії груп ризику, чії проблеми відомі лише вузькому колу спеціалістів – біженці, переселенці, бездомні, люди з алкогольною і наркотичною залежностями, особи, котрі зазнали насилля. Критична ситуація, в яку потрапили ці категорії людей,

психологічні стреси, фінансове неблагополуччя, а досить часто просто злидні, повна відсутність засобів до існування, соціально низький рівень життя згубні не тільки для представників груп ризику, а й мають опосередкований (а подеколи й прямий) вплив на атмосферу і рівень цивілізованості суспільства.

Важка – скрутна чи критична – життєва ситуація – становище (елемент соціальної реальності), яке об'єктивно порушує життєдіяльність людини (або суб'єктивно сприймається як особисто нестерпне для неї), яке вона не може подолати самостійно і потребує підтримки і допомоги соціальних служб (інвалідність, сирітство, бездоглядність, малозабезпеченість, безробіття, конфлікти і жорстокі відносини у сім'ї, самотність, нездатність до самообслуговування у зв'язку з віком, хворобою тощо). Ситуації, що ставлять перед людьми вимоги, які перевищують їхній звичайний адаптивний потенціал, описують у різних термінах: “життєві труднощі”, “критичні ситуації”, “негативні життєві події”, “стресові життєві події”, “травматичні події”, “небажані події”, “життєві кризи”, “економічна дериґація”, “біди”, “катастрофи”. Кожна із цих ситуацій приховує у собі або виклик, або загрозу життєдіяльності людини, а інколи викликає непоправні втрати. Кожна з них також обмежує активність особи, пред'являє вимоги, які часто перевищують її здібності, моральні і матеріальні ресурси. Важкі повсякденні ситуації порушують нормальний ритм життя і стають причиною фізичного або психологічного болю й страждань. Вони бувають гострими, хронічними, кумулятивними.

Завершуючи розгляд основних понять і категорій ССР, зазначимо, що вони, по-перше, не вичерпують усього арсеналу понятійно-категорійного апарату цієї науки, а, по-друге, їх перелік і зміст може змінюватись у процесі розвитку самого об'єкта досліджень – соціальної роботи.

1.3. Місце соціології соціальної роботи у системі соціологічних знань

Домінуючою серед вітчизняних соціологів є думка, що результати соціологічних досліджень набули неабиякого значення для соціальної роботи з виникненням спеціальних соціологічних теорій, утвердженням їх як певного самостійного рівня соціологічного знання і з формуванням на цій основі основних

галузей соціології (соціології права, соціології праці, соціології міста і села, соціології молоді, соціології сім'ї, етносоціології, соціології релігії, соціології конфлікту, соціології девіантної поведінки, гендерної соціології та ін.).

Отже, місце і роль ССР першочергово визначають зв'язки саме з галузевими і спеціальними соціологічними теоріями. Останні як теорії середнього рівня розширюють знання соціальних працівників щодо людини як суб'єкта соціальних відносин, відповідних механізмів її поведінки та діяльності, статусно-рольової диференціації населення та підґрунтя стосовно виділення соціокультурних типів особистостей. Ці знання головно акумулює *соціологія особистості*, застосовуючи їх у роботі з клієнтами при індивідуальній взаємодії і до самих соціальних працівників у процесі самоменеджменту.

Суттєве значення для ССР має взаємодія із *соціологією малих груп*. Адже саме на роботу в малих групах зорієнтована прикладна методологія. Загалом результати досліджень формування, функціонування і розвитку малих груп, їх роль у соціалізації особистості клієнта, а також ефективності групової діяльності слугують як підвищенню ефективності групової соціальної роботи, так і зміцненню трудових колективів соціальних працівників.

Беручи до уваги, що головним суб'єктом соціальної роботи є соціальні служби, вагому допомогі в розумінні механізмів їх побудови та забезпеченні ефективної діяльності можуть надати взаємозв'язки із *соціологією організацій*. Адже соціальні служби в соціології розглядаються як специфічні організації. Тому весь арсенал знань про закономірності, механізми, соціальні технології створення та уможливлення ефективної діяльності організацій мають бути максимально використані в управлінні соціальною службою.

Істотну допомогі в цьому процесі може надати *соціологія управління*, що вимагає чіткого визначення суб'єкта соціальної роботи, соціального працівника як фахівця, який обіймає певну посаду і виконує чіткий набір функцій, а також закладів соціальної роботи, групи соціальних працівників, волонтерів тощо. Особливе значення для неї мають управлінський процес, управлінські цикли, технології управління, планування повноцінної соціальної роботи.

У взаємодії соціології і соціальної роботи важливу роль відіграє такий розділ соціоло-

гічного знання, як *соціологія управління персоналом*, який безпосередньо стосується організації роботи, використання кадрового потенціалу різних соціальних служб та органів управління соціогуманітарною сферою. Крім того, аспекти змісту соціальної роботи як трудової діяльності певного професійного спрямування вагоме значення також мають результати досліджень *соціології праці*.

Соціологія праці збагачує соціальну роботу знаннями про становище і спосіб життя, трудову діяльність різноманітних професійних груп населення. Ці знання сприяють розумінню соціальними працівниками специфіки виникнення проблем клієнта, можливостей їх долання зусиллями професійного, виробничого доквілля, а також особливостей діяльності працівників різного профілю залежно від умов і результатів їхньої праці на конкретному робочому місці. Звертає увагу соціологія праці і на професійні захворювання, стереотипи мислення, традиційні різновиди поведінки представників різних соціально-професійних груп. Знаючи це, соціальні працівники мають змогу використовувати увесь арсенал своїх можливостей у розв'язанні проблем клієнтів, оптимізувати стратегію організації соціальної допомоги вразливим групам населення, впливати на соціальну політику державних органів, недержавних організацій. Соціологія праці досліджує і проблеми зайнятості, безробіття, оптимальної організації робочого місця, соціального захисту працівника у трудовому колективі.

В умовах ринкових відносин в економіці, становлення яких відбувається в сучасній Україні, зростають вимоги до економічних результатів діяльності соціальних служб, собівартості надання соціальних послуг, залучення і заробляння коштів для часткового їх самофінансування. Тут в нагоді організаторам та менеджерам соціальної роботи стане адекватне розуміння соціальних механізмів економічної поведінки і вчинків людей під впливом соціально-економічних інститутів виробництва, розподілу, обміну і споживання, які є предметом дослідження *соціології економіки* чи *соціології економічного життя*.

Зрозуміло, що економіка – не єдиний із соціальних інститутів суспільства, що впливає на соціальну роботу. Не слід також випускати із поля уваги впливи інститутів сім'ї, освіти, виховання, культури, релігії і перш за все політики. Останній інститут, як відомо, визначає стратегію соціальної роботи, формуючи

соціальну політику країни. Саме ця складова політики держави обґрунтовує основні напрями, стратегічні завдання, масштаби фінансування основних об'єктів соціальної роботи. Отож, без сумніву, вагомими є канали змістовної взаємодії соціології соціальної роботи із *соціологією політики*.

На розв'язання проблем соціальної роботи, організацію діяльності її практичних працівників відчутно впливають теоретичні і прикладні напрацювання *соціології сім'ї*. Передусім це виявляється у діагностуванні сімейного кола клієнта, соціального становища, матеріального забезпечення різних родин і груп. Цінною для соціальної роботи є *концепція соціального часу* (соціальної історії) *сім'ї*, яка стверджує, що на кожному етапі свого розвитку сім'я вирішує типові завдання. Без соціологічного осмислення цих реалій соціальним працівникам важко пізнати і зрозуміти проблеми клієнтів, знайти й оптимально використати засоби їх розв'язання. До того ж інститут сім'ї відіграє важливу роль у соціалізації дитини, в набутті нею соціального досвіду. В цьому процесі агентами соціалізації постають також інститути освіти, виховання та засоби масової комунікації.

Неабияке практичне значення для соціальних працівників має *соціологія духовного життя*, яка зосереджує дані щодо особливостей поведінки, становища, соціальних орієнтацій представників різноманітних соціокультурних груп, спільнот, що різняться своїми духовно-ідеологічними, морально-етичними, художньо-естетичними, етнічними орієнтаціями. Ця галузь соціології, а також *соціологія культури* разом із психологією і філософією, допомагають соціальним працівникам диференціювати клієнтів за типами і видами їхньої Я-концепції, уявлень про себе, свої права, можливості, перспективи розвитку. Врахування культурного контексту побуту клієнта, його уподобань у світі вітакультурних цінностей – загалом важлива умова ефективної допомоги, особливо тим, хто переживає екзистенційну кризу (крах сенсу життя), неузгодженість життєвих орієнтацій і реального соціального становища. Соціальним працівникам також доводиться зважати на стиль і спосіб життя соціальних груп. Знання соціології культури є особливо корисним в долученні до соціальної роботи представників закладів культури (бібліотекарів, музейних працівників, артистів тощо), які допомагають раціо-

нально використовувати благотворний вплив мистецтва у соціальній реабілітації індивідів, груп, громад.

Отже, ССР займає гідне місце у системі соціологічних знань і, як усі соціології середнього рівня, методологічно спирається на закони і закономірності теоретичної соціології, конкретизується і збагачується через долучення результатів і методів інших галузевих соціологій до свого предметного лона. Водночас значний обсяг взаємодії з ними підтверджує багатоаспектність, складність та інтегрований характер соціальної роботи як об'єкта соціологічного дослідження.

Резюме

1. *Соціологія соціальної роботи (ССР)* – це спеціальна соціологічна теорія, що досліджує феномен соціальної роботи як соціальний процес і систему надання різнобічної допомоги особам, групам і спільнотам, які її потребують, опинившись у складній життєвій ситуації.

2. *Об'єктом ССР* є сфера соціальної практики як соціетальна система певним чином організованих і самоорганізованих соціальних працівників і клієнтів, які утворюють групи та організації, що взаємодіють у формі соціальної діяльності з надання та отримання соціальної допомоги, зумовлюючи функціонування і розвиток цієї сфери, тенденції і процеси, що в ній реально відбуваються.

3. *Предметом ССР* є соціальні відносини, які виникають у соціогуманітарній сфері і відображають неоднакові соціальні позиції в ній людей різних груп та класів, організацій та інститутів, задіяних у наданні й отриманні соціальної допомоги.

4. В дослідженнях ССР використовується весь діапазон *соціологічних методів* – опитування, аналіз документів, спостереження, соціологічний експеримент, маркетингові дослідження, соціометрія.

5. Головними *функціями ССР* є такі: пізнавальна, практична, теоретична, описова, інформаційна, прогностична, управлінська, гуманістична, ідеологічна й соціалізаційна.

6. У ССР використовують як загальносоціологічні *поняття і категорії* – “суспільство”, “людина”, “соціальні групи”, “спільноти”, “організації”, “інститути”, “соціалізація”, так і специфічні для цієї галузевої соціології – “соціальна робота”, “соціальний працівник”, “клієнт”, “групи ризику”, “важка життєва ситуація”, “соціальна допомога”, “соціальний захист” та ін.

7. ССР взаємодіє з іншими *соціологіями середнього рівня*, зокрема – особистості, малих груп, праці, організацій, економіки, політики, сім'ї, культури.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття “ССР”.
2. Якими атрибутивними ознаками характеризується ССР як наука?
3. Що є об'єктом дослідження ССР?
4. Який предмет дослідження ССР?
5. Охарактеризуйте методи ССР.
6. Опишіть основні функції ССР.
7. Що таке понятійно-категорійний апарат науки ССР?
8. Чим відрізняється місце і роль ССР у системі сучасних соціогуманітарних знань?
9. Розкрийте взаємозв'язок ССР із соціологією особистості та соціологією організацій.
10. Як взаємопов'язані ССР та соціологія малих груп і соціологія сім'ї?

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Антологія соціальної роботи: В 7 т. – К.: ДЦ ССМ, 2001–2003.
2. Вступ до соціальної роботи: Навчальний посібник / За ред. Т.В. Семигіної, І.І. Миговича. – К.: Академвидав, 2005. – 304 с.
3. Григорьев С.И., Гусянова Л.Г. Социология для социальной работы: Учебное пособие. – М.: Изд. дом МАГИСТР-ПРЕСС, 2002. – 164 с.
4. Добреньков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология: В 15 т. – Т. 2: Эмпирическая и прикладная социология. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 986 с.
5. Лукашевич М.П., Мигович І.І. Теорія і методи соціальної роботи: Навч. посібник. – К.: МАУП, 2003. – 168 с.
6. Лукашевич М.П., Семигіна Т.В. Соціальна робота (теорія і практика): Навч. посібник. – К.: ІПК ДСЗУ, 2007. – 341 с.
7. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. Загальний курс: Підручник. – К.: Каравела, 2008. – 408 с.
8. Павленок П.Д. Социология. – М.: ИНФРА-М, 2002.
9. Попович Г.М. Институалізація соціальної роботи в Україні: Монографія. – Ужгород, МПП “Гражда”, 2003. – 188 с.
10. Сидоров В. Профессиональная деятельность социального работника: ролевой подход. – Винница, “Глобус-пресс”, 2006. – 408 с.
11. Теорії і методи соціальної роботи: Підручник / За ред. Т.В. Семигіної, І.І. Миговича. – К.: Академвидав, 2005. – 328 с.
12. Теория социальной работы: Учебник / Под ред. Е.И. Холостовой. – М.: Юристъ, 1998. – 334 с.

Розділ 2 ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК СОЦІОЛОГІЇ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Засвоївши цей розділ, Ви будете знати і вміти:

- визначати напрями розвитку наукових знань, у яких зародилась ССР;
- розрізнати доннауковий і науковий етапи еволюції соціологічних ідей соціальної роботи;
- пояснювати основні ідеї емпіричної соціології, які стали базовими для соціології соціальної роботи;
- описувати еволюцію соціологічних ідей у предметному просторі соціальної роботи;
- розкривати процес зародження соціологічних ідей соціальної роботи у предметному полі теорій соціалізації.

2.1. Основні підходи щодо дослідження еволюції соціології соціальної роботи

Проблемна ситуація довкола *еволюції ССР*, як і будь якої наукової дисципліни, що тільки народжується, є вкрай невизначеною і суперечливою. Навіть серед тих, поки що небагатьох науковців, котрі визнають існування цієї галузі знань, є чимало протиріч, а їх підходи до визначення часових меж та періодизації названої еволюції нелегко інтегрувати.

Переважна більшість дослідників обстоюють взаємозв'язок і взаємовпливи соціальної роботи і соціології у процесі їх *коволоції*. Таке визначення цілком закономірне. Адже виникнення та *інституалізація* соціальної роботи як наукової дисципліни відбувалися під глибоким впливом соціологічних знань, передусім методології пізнання соціальної реальності та спрямованості і з'ясування ефективності соціального практикування. “У соціології і соціальної роботи багато спільного, – стверджують російські соціологи В.І. Добренков та А.І. Кравченко. – В Англії і США соціологія довгий час асоціювалась із соціальною роботою...”. Отож цілком виправданим буде пошук теоретичних витоків соціології соціальної роботи в історії становлення і розвитку систем соціологічних знань. При цьому важливо спрямувати цей пошук на розвиток саме тієї галузі наукових знань, яка найбільше наближена до соціології соціальної роботи за об'єктно-предметними ознаками. Таке наближення виявляється в наявності галузевої соціології, що досліджує, поняття “*робота*”. І справді,

соціальна робота – це певний різновид роботи, праці. Характерно, що при розбіжностях серед вітчизняних і зарубіжних науковців стосовно визначення поняття “соціальна робота”, єдине, у чому збігаються їх погляди, – це визнання соціальної роботи як різновиду діяльності. Більшість з них вважають, що це має бути професійна, практична діяльність. Отже, на неї поширюються не тільки закони і принципи загальної теоретичної соціології, а й специфічні закони і закономірності галузевої соціології, що займаються дослідженнями праці, а саме – *соціології праці*. Таким чином зародження та еволюцію соціології соціальної роботи як соціологічної науки доцільно відстежувати, залучаючи знання з історії та теорії соціології праці.

З іншого боку, *соціальна робота*, як і будь-який вид діяльності, має власну історію і логіку розвитку. Система соціальної допомоги пододала у своєму розвитку шлях від філантропного підходу в підтримці соціально вразливих груп населення, що зародився у прадавні часи, до перетворення її на професійну діяльність. Соціальна робота як фах зародилася в індустріально розвинених суспільствах на початку ХХ століття. Професіоналізація соціальної допомоги охоплює певні послідовні етапи. У процесі свого розвитку фахова діяльність соціальних працівників збагачувалась новими моделями практики і методами роботи, перебувала під впливом різних наукових та ідеологічних концепцій, які вагомо позначалися на змісті соціальної практики. В цьому предметному просторі визрівали і постали теоретичні засади ССР.

Отже, закономірним є підхід до вивчення еволюції соціологічних ідей і концептів, що спричинили прискорений розвиток соціальної роботи як галузі наукових знань.

І, нарешті, звернемо увагу на ще один методологічний аспект, який треба врахувати при дослідженні проблем становлення ССР як наукової дисципліни. Цей аспект пов'язаний з тим, що соціальна робота – наука ще дуже молода, і тому більшість зазначених проблем перебувають у стані незавершеного дослідження, триває робота з уточнення і коригування понятійно-категорійного апарату, ведуться і дискусії щодо термінології, розуміння змісту і структури цього наукового напрямку, доцільності використання тих чи тих методів практичної діяльності. Враховуючи такий стан соціальної роботи як галузі наукових знань, стоїть завдання відобразити незавершеність і дис-

кусійність цих проблем. Зазначене стосується, зокрема, і розуміння базового поняття “соціальна робота”, дискусії про зміст та обсяг якого тривають у науковій та навчальній літературі (передусім йдеться про неї як вид практичної професійної діяльності, тобто про витлумачення її у першому з наведених значень). Очевидно, що залежно від обраного визначення здійснюється орієнтація на ті чи інші дотичні соціологічні концепти.

Переважає більшість дослідників схиляються до визначення поняття “соціальна робота”, запропонованого Національною асоціацією соціальних працівників США: *соціальна робота* – це професійна діяльність із надання допомоги індивідам, групам і спільнотам, посилення чи відновлення їх здатності до соціального функціонування і створення сприятливих соціальних умов для досягнення цих цілей.

Звернімо увагу, що в наведеному визначенні допомога охоплює вплив на здатність людини до соціального функціонування з метою її відновлення чи посилення. Відтак йдеться про активізацію людиною власних зусиль у скрутних життєвих ситуаціях. Окремі науковці вважають, що самопомога, розвиток власних ресурсів, притаманних індивіду, групі та спільноті, значною мірою висвітлюють сутність соціальної роботи. Скажімо, М. Фірсов розширює розуміння суті цієї роботи, включаючи в неї як допомогу, так і взаємодопомогу в системі соціокультурних і психосоціальних взаємодій та взаємостосунків різних суб’єктів.

Вочевидь орієнтація допомоги на здійснення, посилення та відродження соціальних функцій особи чи групи є сутнісною характеристикою соціальної роботи в більшості її визначень у літературі. Саме в такому контексті соціальна робота перебирає на себе функцію допомоги у здійсненні процесу *соціалізації*, який і націлений на підготовку людини до реалізації нею соціальних функцій у широкому діапазоні різноманітних сфер суспільного життя.

Отже, узагальнюючи розглянуті аспекти розуміння поняття “соціальна робота”, слід звернутися до ширших, базових соціологічних понять і категорій, зокрема, до поняття “соціалізація” і більш загальної категорії “соціальне”. Коротко розглянемо їх, починаючи з останньої.

У латинській мові слово *societas* означає спільність, а *socialis* – суспільне. Через таку

всеосяжність, універсальність термін “соціальне” різні дослідники тлумачать по-різному.

По-перше, поняття “соціальне” вживають у значенні “суспільний”, тобто відмінний від біологічних, природних явищ і процесів. У такому розумінні все, що охоплює життєдіяльність людського суспільства загалом, є соціальним.

По-друге, це поняття відображає становище й роль людини в суспільстві (соціумі) й знаходить вияв у відносинах взаємозв’язку, взаємодії різних груп, які так чи інакше диференціюються, розрізняються за певними ознаками (взаємовідносини класів, націй, поколінь, статей тощо). У процесі спілкування, взаємодії у складі тієї чи тієї групи формуються соціальні риси кожної людини, котрі визначають і характеризують її поведінку, діяльність, спілкування, вчинки.

По-третє, поняття “соціальне” відображає відносини нерівності, які існують між людьми. Суспільство поділяється на класи, верстви, групи, що різняться характером власності, мірою багатства, рівнем освіти, кваліфікацією, обсягом влади, престижем тощо. Та й громадяни надто різні – талановиті й бездарні, працездатні й непрацездатні, активні й пасивні, вольові й безвільні тощо.

По-четверте, термін “соціальне” охоплює сукупність проблем людського життя – відносини між особами та спільнотами, стан довкілля, умови побуту, праці, відпочинку, забезпечення матеріальними та духовними благами, специфічні проблеми молоді, жінок, дітей, людей похилого віку та ін. Соціальне немовби входить в інші відносини, однак не зливається з ними, не розчиняється в них. Тому говорять про соціально-економічні, соціально-політичні, соціокультурні відносини, процеси, проблеми. Причому соціальні процеси можуть стосуватися всього людства, окремого суспільства, його конкретних сфер, аспектів, структурних ланок (класів, верств, організацій, малих груп тощо).

Відтак *соціальне* – це особливий аспект суспільних відносин, що виникає у процесі спільної діяльності й осіб, і соціальних спільностей за конкретно-історичних умов, виявляється у їх ставленні одне до одного, до свого становища в суспільстві, до явищ і процесів суспільного повсякдення.

Соціальне явище чи процес виникає тоді, коли поведінка однієї особи підпадає під вплив іншої або групи осіб (спільності) незалежно

від того, чи присутні фізичний суб'єкт або спільність при виникненні цього явища, процесу. Усуспільнені індивіди саме у процесі взаємодії з урахуванням очікувань, дотримуючись визнаних норм і правил, впливають один на одного, сприяють інтеграції й освоєнню тих чи тих властивостей суспільних відносин. Іншими словами, соціальне виникає у процесі взаємодії людей, спричиняється відмінностями їх місця і ролі в конкретних структурах суспільства, проявляється у різному ставленні осіб і груп до явищ та процесів суспільного життя.

Соціальна дійсність різноманітна. Вчинки людей, їх співробітництво і конфлікти, переміщення, творчість, спілкування, переживання, інші формовияви поведінки, а також діяльність державних закладів, функціонування економіки – усе це своєрідний, пронизаний невидимою енергією і численними лініями, вир людського буття, жива соціальна реальність, в якій головна діюча сила – *Людина*. У цьому вирі кожен має свою нішу, місце, покликання, ролі, функції, права та обов'язки, стимули й обмеження. Основне призначення соціальної роботи полягає в тому, щоб допомогти людям адаптуватися до навколишніх умов, структур, механізмів, посприяти їх повноцінному життю в суспільстві.

У цьому аспекті соціальна робота спирається на споріднену до поняття “соціальне” категорію “соціалізація”, яка так само походить від лат. *socialis* – суспільний. Категорійне поняття “соціалізація” активно використовують представники широкого спектру наук – філософії, соціології, психології, політології, педагогіки та ін. В сучасній соціології це поняття розуміється як процес взаємодії особи із суспільством за певних соціальних умов, як привласнення людиною соціального досвіду, під час якого вона перетворює його у власні орієнтації, вибірково вводить у свою світоглядну систему ті норми та шаблони поведінки, які прийняті у суспільстві чи групі. Основним механізмом такої соціалізуючої взаємодії є *наслідування*, що регулюється соціумом через соціальні інститути – систему освіти і виховання, сім'ю, громадську думку тощо. У такий спосіб суспільство підтримує своє існування як цілісність, забезпечує розуміння громадянами своїх соціальних функцій і створює умови для успішної їх реалізації.

Якщо створені умови забезпечують ефективну соціалізацію або (і) особистісний потенціал людини відповідає нормі, то проблем із

соціалізацією практично не виникає. Вона відбувається без особливих відхилень. Проте коли одна з груп чинників – суспільні умови соціалізації або стан фізичного, психічного чи духовного здоров'я особи – відхиляється від бажаного для ефективної соціалізації рівня, то перебіг соціалізації ускладнюється. Отже, людина (і навіть окремі соціальні групи) потрапляє при цьому у складні життєві ситуації і потребує соціальної допомоги від держави, її інститутів чи інших суб'єктів специфічної діяльності, яка називається соціальною роботою.

Під *соціальною роботою* надалі розумітимемо професійну діяльність соціальних інституцій, державних і недержавних організацій, груп та окремих діячів із надання допомоги у здійсненні успішної соціалізації особами чи групами людей у випадках, коли за відсутності незалежних умов у суспільстві або особистих вад їх соціалізація утруднюється, призупиняється чи відбувається у зворотному напрямку, тобто має місце десоціалізація. Це дає підстави розглядати розвиток соціологічних ідей стосовно соціальної роботи в контексті виникнення розвитку теорій соціалізації.

Таким чином, еволюцію соціології соціальної роботи доцільно в подальшому розглядати у парадигмальних межах розвитку соціології і, зокрема, соціології праці, соціальної роботи і водночас у форматі розвитку соціалізаційних теорій.

2.2. Зародження та розвиток соціології соціальної роботи у системі соціологічних знань

Соціальна робота як певний вид діяння, спрямованого на виробництво предметів споживання і послуг, виникла і розвивалась у межах трудової діяльності. Тому соціологічне осмислення цього специфічного діяння зародилося і постало у рамках еволюції соціологічного уявлення про працю, що спонукає до історичного дослідження в дискурсі соціології праці. Тим більше, що справжній професіоналізм у соціології неможливий без історичних знань. Справді, ознайомлення з історією ССР є досить виграшним способом долучитися до першоджерел соціологічних знань, дає змогу позбутися дилетантства і прагнення “винаходити велосипед”, давно вже винайдений.

У дослідженнях історії розвитку соціологічних знань про соціальну роботу, за аналогією із соціологією праці та залежно від переваг тих чи інших ідей, наукових шкіл чи нап-

рямків, методів і цілей дослідження, нарешті, часової протяжності, слушно виокремити два *основних етапи*: донауковий (III тисячоліття до н. е. – XIV століття) і науковий (XV століття – теперішній час). Зі свого боку, в *науковому етапі* розрізняють три *періоди* – *початковий* (XV–XVIII століття), *класичний* (XVIII – початок XX) і *сучасний* (початок XX – теперішній час). За такою періодизацією розглянемо стисло особливості кожного етапу.

Донауковий етап охоплює виникнення перших форм індивідуальної та спільної праці в найдавніші часи, становлення їх у процесі поділу і зміни праці й відображення цих процесів у суспільній свідомості у вигляді міфів, теологічних уявлень у поєднанні з геніальними здогадами і припущеннями. Він, будучи найдавнішим, характеризується стабільністю організації і форм праці. Про це свідчать писемні документи Давнього Сходу (III–II тисячоліття до н. е.) – клинописні, папірологічні, епіграфічні й наративні джерела. Особливо цінну інформацію про соціально-трудові проблеми давнього суспільства містили письмові свідчення про проведення обліку населення – його соціального й демографічного складу, причетності до військової служби і можливої участі в державному управлінні, рівня економічного добробуту та ін. – уже в III тисячолітті до н. е.

Ознайомлення з давньосхідними документами дає змогу скласти уявлення про соціальну стратифікацію суспільства, професійно-кваліфікаційну структуру населення, форми соціальної організації праці, норми виробітку, розподіл робочої сили, механізм стимулювання праці та її оплати, структуру і тривалість робочого дня. Виявляється, що ще давньосхідна цивілізація заклала основи тієї складної системи суспільного поділу праці, яка існує донині. Йдеться насамперед про відділення розумової праці від фізичної.

Загалом розвиток ідей про працю пов'язаний із соціально-економічними процесами в античній Греції і відображенням їх великими мислителями того часу. Досягненнями філософської думки стало *усвідомлення прогресивної функції поділу праці*, завдяки якому суспільство одержує соціальну стратифікацію, різноманітність видів занять, добре професіоналізовану працю, систему економічного обміну товарами й послугами.

Серед мислителів *Давнього Риму* привертають увагу уявлення про творчу працю як

про причину безупинного прогресу й усе більш досконалого розвитку людського суспільства (Лукрецій Кар, 99–55 року до н. е.). Людина своїм способом життя починає відрізнятися від тварин тільки тоді, коли починає виробляти знаряддя праці, що забезпечують їй перевагу над природою. Як знаряддя праці люди використовували спочатку свої руки, потім – палиці, пізніше почали виготовляти знаряддя і зброю, і відтоді, власне, й розпочинається розвиток людської цивілізації.

Для *середньовіччя* характерна відсутність принципово нових ідей у розумінні суспільної праці. Християнство, що виникло у період розпаду рабовласництва, спочатку знаходило своїх послідовників серед рабів і бідноти, яким обіцялося вічне життя після смерті як компенсацію за земні страждання. Якщо в античності фізична праця найчастіше вважалася негідним для вільної людини заняттям, рабською діяльністю, то християнство, сутнісно не змінивши нічного, додало етичні мотиви. Праця – кара божа, працею людина спокутує первородний гріх, праця забезпечує лише біологічне існування, а духовне дається через “непрацю”, тобто відсторонене споглядання (хоча чернецтво та аскеза завжди вважалися важкою працею й подвижництвом).

На відмінну від християнського середньовічного уявлення про працю в *арабському світі* розуміли її як джерело всіх багатств (Ібн Хальдун; 1332–1406) без колишніх негативних її оцінок. Категорія праці розглядалася як передумова економічних пошуків; переносилася зі сфери етико-теологічних оцінок у реальне життя. Праця ставала бажаною не заради самої себе, а заради цінностей, які вона створює. У такий спосіб праці вперше надавалося значення людської практичної діяльності, а зневага до неї розцінювалася як причина деградації як у політиці, так і в економіці. Було уточнено розуміння поділу праці стосовно її походження з природи різноманітної людської діяльності і потреби співробітництва. При цьому розрізнялося два типи поділу праці – особливий (як передумова всякої людської активності) і загальний, що виникає у процесі розвитку суспільства і його диференціації та приводить до поділу на село і місто. Виокремлюючи ці два основних типи, аналізувався вплив поділу праці і різних видів діяння на фізичні і соціопсихічні характеристики людей.

Зрозуміло, що подібний аналіз праці та низка інших трактувань її соціальних проблем

праці, властивих цьому історичному періоду, не завжди об'єктивні, іноді вони виникали у вигляді геніальних здогадів і припущень, тому вони не мають наукового характеру. Проте важко переоцінити їхню роль і внесок у подальший розвиток соціології праці. Без них було б неможливим виникнення наукового етапу.

Науковий етап історії соціології праці починається з виникнення соціології та інституалізації її як науки. Нагромадження результатів вивчення соціальних проблем праці в межах протестантизму, утопічного соціалізму, класичної політекономії і класичної філософії XVI–XVIII століть створило наукові передумови для виникнення соціології праці як соціальної галузі знань, наукового простору для виникнення і розвитку соціологічних засад соціальної роботи.

Науковий етап відзначив свій початок першими проблисками капіталістичного виробництва в європейській Реформації. На основі оновлення змісту християнського вчення виник протестантизм, який уперше підносить повсякденну трудову діяльність мирянина до рівня найвищих релігійних цінностей (Мартін Лютер, 1483–1546; Жан Кальвін, 1509–1564). Праця наповнюється релігійно-моральним змістом. Напружена активність, дисципліна, працьовитість, чесна робота і праведно накопичений капітал – от ціннісна шкала капіталізму. Вона лежить в основі того, що західні соціологи називають “*трудоим суспільством*”. Це новий тип людської цивілізації, що ґрунтується на протестантській трудовій етиці, вільній конкуренції і підприємстві. Протягом декількох століть – з XV по XX – “трудова суспільство” визначало шляхи західної цивілізації.

Наступний крок на шляху еволюції цих поглядів зачепив як християнське розуміння праці, так певною мірою й протестантське. Цей крок був зроблений *соціалістами-утопістами*. Загальним для них було розуміння праці як суспільної категорії, без експлуатації людини людиною. Зокрема, плідною для ССР є ідея про відповідність між трудовим середовищем і природою людини (Роберт Оуен, 1771–1858). Такий висновок був зроблений на основі зв'язку між умовами життя поза сферою праці і відносинами у процесі праці та її продуктивністю. Виявилось, що людина реалізує свою трудову активність, спираючись на весь свій потенціал як особистості. Тому потрібне регулювання і збереження робочого часу,

введення засобів безпеки праці та зменшення її негативних проявів шляхом створення комфортного й освіченого трудового довкілля.

Великого значення для подальшої диференціації і розподілу праці, виділення нових видів професійної діяльності мав висновок видатного німецького філософа Г.В.Ф. Гегеля щодо самопородження людини в історії завдяки праці. Вочевидь праця охоплює всю людську діяльність, усі види активності людини. Мовиться про теоретичну роботу, про працю, що виготовляє предмети насолоди, а також про працю в ім'я загальних інтересів (державна, законодавча, політична діяльність, війна тощо) і творчу працю, наприклад художню діяльність, “вільну духовну творчість” чи здійснення функції віри.

Поряд із розкриттям найважливішої позитивної ролі праці у розвитку людини й суспільства велися дослідження її негативних сторін у недосконалому суспільстві – відчуження праці, експлуатації, негативних наслідків її поділу (П'єр Ж. Прудон, 1809–1865). Ідея потреби знищення експлуатації чужої праці аргументувалася тим, що її результат є суспільним, і тому ніхто не має право відчужувати його. У цій ідеї закладено *гуманістичне підґрунтя* майбутньої соціальної роботи, важливість допомоги з боку соціуму тим, хто потерпав від негативних наслідків праці.

Існувало й особливе уявлення про суспільний поділ праці. Насамперед випиналися його негативні наслідки, що призводять до розтління душі, подовженого робочого дня, який зростає обернено пропорційно до розумових витрат. Поділ праці, таким чином, принизив працю ремісника, звів її до праці чорнороба і поставив робітника в залежне становище від виробництва. Вважалося, що подібно до того, як машина об'єднує різні операції, фабрика групує працівників згідно з відношенням кожної частини до цілого.

Отже, нагромадження результатів дослідження соціальних проблем праці протестантизмом, утопічним соціалізмом, класичною політекономією і класичною філософією XV–XVIII століть створило наукові передумови для виникнення соціології праці як спеціальної галузі знань, що змінило формат наукового соціологічного простору, в межах якого продовжилось накопичення сутнісних ознак майбутньої соціології соціальної роботи.

Класичний етап розвитку соціології праці (XIX – початок XX) характерний розробкою

і відкриттям основних наукових теорій, що не тільки послужили теоретичною базою виникнення і розвитку емпіричної і прикладної соціології праці, а й становлять ядро, теоретичну основу розвитку соціології соціальної роботи на сучасному етапі.

Промислова соціологія як попередниця соціології праці виникає з загальної соціології і не випадково її “батьком” у певному розумінні можна вважати родоначальником наукової соціології О. Конта (1798–1857). Завдяки його зусиллям *позитивний метод* міцно ввійшов у *методологію соціології праці*. Це означало спирання теоретичного аналізу на сукупність емпіричних даних, зібраних у спостереженні, експерименті й порівняльному дослідженні, причому даних перевірених, надійних та обґрунтованих. Позитивізм полягає також у відмові від абстрактних понять і категорій як метафізичних. Саме опора на позитивний метод уможливила початок поглибленого вивчення характерних рис індустріального суспільства, дала змогу сформулювати закони його функціонування і розвитку.

Один із них – *закон поділу і кооперації праці*. Завдяки йому з’являються соціальні і професійні групи, відбувається диференціація у суспільстві й підвищується матеріальний добробут людей. Але саме поділ праці призводить до концентрації та експлуатації, односторонньої професіоналізації, що спотворює людську особистість. А найголовніше – веде до руйнування фундаментальних засад суспільства – солідарності й консенсусу. Поділ праці і конкуренція немовби вивертають соціальні відносини навиворіт: вони розвивають тільки професійну, а не суспільну солідарність (консенсус). Соціальні почуття єднають осіб тільки однакової професії, змушують ставитися до інших ворожо. Виникають корпорації і внутрішньо корпоративна (егоїстична) мораль, які за певного потурання можуть зруйнувати єдність суспільства. Відновити соціальну солідарність, зруйновану спочатку професійною, а потім корпоративною мораллю, може держава. Як бачимо, вже з перших кроків інституалізації в соціології праці закладається підґрунтя важливості державних служб, які б захищали працівників від негативних впливів праці.

Цінною є ідея стосовно наслідків такого впливу не лише на індивідуальному і груповому, а й на загальносуспільному рівнях. Воднораз позитивістська методологія знайшла подальший розвиток у *теорії соціальної*

солідарності (Е. Дюркгейм, 1858–1917), до досягнення якої людство просувається відповідно до чинності закону поділу праці. Причиною останнього є значне зростання народонаселення в Європі, що підвищує інтенсивність контактів, обміну продуктами діяльності, соціальних зв’язків. Зі збільшенням населення посилюється боротьба за існування. За цих умов поділ праці – це вагомий засіб дотримання суспільного порядку, створення соціальної солідарності нового типу. Він є мирним способом розв’язання найгостріших соціальних проблем – безробіття, відчуження в суспільстві, трудових конфліктів, соціальних хвороб та ін.

Відтак була обґрунтована *методологія соціологічного аналізу соціальних проблем праці і реформістського шляху* їх здолання. Проблеми праці реалістично аналізувалися в контексті саме соціальних проблем суспільства й розв’язалися шляхом реформування тих чи інших його сфер і досягнення ще більшої солідарності. Такої методології дотримувалась фактично вся західноєвропейська соціологія. Мирний шлях вирішення економічних проблем і трудових конфліктів ставав науково обґрунтованим методом еволюційного розвитку суспільства класів із протилежними інтересами.

Однак у той період виникла *марксистська школа соціології праці* (Карл Маркс, 1818–1883; Фрідріх Енгельс, 1820–1895), що заклала інші підходи. Її основоположники постулювали радикальний розрив з усіма теоретичними традиціями, проголосили нагальність створення нового – комуністичного – суспільства, ще не маючи розгорнутого й емпіричного доведеного аналізу існуючого. Підкреслимо, що сильною стороною марксистської методології є *діалектний метод*, що надав теоретичним побудовам особливої стрункості. Вчення про відчуження праці, формальне й реальне її підпорядкування капіталу, абстрактну і конкретну працю, соціальні перетворення форм трудової діяльності, трудову теорію вартості, які мають для соціології праці першорядне значення, з’явилися завдяки не індуктивному узагальненню фактів, а теоретичному методу аналізу, що поєднає в собі діалектичну логіку, методологію “ідеальних типів” та уявного експерименту (елементи порівняльно-історичного дослідження), причиново-наслідкове пояснення. І тут важливим внеском у соціологію праці стала *теорія соціального конфлікту*, створена на базі категорії “класова боротьба”. Марксистська

методологія стала підґрунтям для появи в подальшому радикальних соціологічних зорієнтованих теорій соціальної роботи.

Інструментом соціального пізнання процесів у трудовій сфері того часу слугувала категорія “ідеальний тип” (М. Вебер). Соціологія праці розглядалася головним чином як соціологія економічної поведінки людей. Економічна дія є різновидом раціональної поведінки, яка орієнтована на одержання вигоди. Вона являє собою мирний спосіб контролювання індивідом ресурсів (засобів), за допомоги яких він має намір досягти свої цілі. Економічні процеси та об’єкти (підприємство, сировина, ринок) стосовно економічної дії постають у ролі цілей, засобів, перешкод чи результатів. У більш вузькому формулюванні економічна дія містить операції у сфері сучасного ділового підприємства, націленого на одержання прибутку. Конкретно-історичний аналіз типів економічної дії виводить на поділ і спеціалізацію праці, що відчужують працівника від її продукту і засобів, на типи панування й підпорядкування, механізм адміністрування і бюрократії влади в організації, відносини між підприємцем і робітниками. Така методологія уперше пояснювала появу негативних явищ у суспільстві як наслідок неоднакового доступу до ресурсів соціологічної діяльності різних соціальних груп, що вимагає регулятивного впливу з боку держави.

З критичних позицій до марксистської соціології підходили також представники американської соціологічної школи інституціоналізму (Торстейн Веблен, 1857–1929). Замість вивчення статичного стану реальності, що припускає невідомість соціальних явищ, був запропонований *генетичний метод*. Предметом економічної науки мали стати мотиви поведінки споживачів, спосіб життя і стосунки між ними. Вчення про інститути, теорія експлуатації, концепція дозвільного класу, нарешті, історичний аналіз промисловості базувалися на вивченні трудової діяльності людини, її мотивів і поведінки. При цьому соціальні негаразди у суспільстві пояснювалися неефективною дією різних соціальних інститутів, що трактувалися як загальноприйняті зразки поведінки і навичок майстерності.

Розглянуті основні соціологічні теорії праці, завдяки їхній ролі у подальшому розвитку цієї науки, відносять за аналогією із соціологією праці до класичних. Водночас суттєвий внесок у розвиток цієї галузі належить емпіричній та прикладній соціології того періоду.

Емпірична соціологія (найширшого розвитку набула в Англії, Франції і Німеччині) зародилася поза системою університетів (як центрів наукової думки), у практичній сфері – в довір’ї державних службовців, підприємців, лікарів, учених-природознавців, учителів. Її виникнення стимулювалося реальними недоліками капіталістичного суспільства, розвиток якого в XIX столітті вів до швидкого зростання міст (інтенсивна урбанізація), поляризації бідності й багатства (як наслідку інтенсивної індустріалізації), пауперизації (себто зубожіння) населення і зростання злочинності (неминучих на стадії первісного накопичення).

В англійській і французькій емпіричній соціології умовно розрізняють такі основні *напрями*:

– *політична арифметика* (У. Петті і Дж. Граунт) – найпростіше кількісне дослідження суспільних явищ;

– *соціальна фізика* (А. Кетле) – емпіричні кількісні дослідження фізичних характеристик людини і встановлення статистичних закономірностей суспільних явищ із застосуванням складних математичних процедур (розумілася як теоретична дисципліна);

– *соціальна гігієна* (Е. Чадвік, Л. Віллерме, О. Паран-Дюшатле) – емпіричний опис санітарних умов праці й побуту міських промислових робітників, класифікація соціальних показників здоров’я населення на основі опитувань, інтерв’ю і спостережень з метою вироблення практичних рекомендацій для наступного проведення благодійних соціальних реформ;

– *моральна статистика* (А. Геррі, Дж. Кей-Шаттлуорт) – збирання та аналіз кількісних даних про моральні й інтелектуальні характеристики різних верств населення з метою розробки рішень у галузі соціальної політики й соціального управління (одне із джерел соціальної інженерії);

– *соціографія* (школа Ле Пле) – монографічний опис певних територіальних чи професійних спільнот не обов’язково з застосуванням кількісних методів обробки даних, але з оперттям на статистику і спостереження, результати яких зазвичай використовуються до аналізу динамічного (історичного) стану об’єкта у різний час; до соціографії нерідко відносять, наприклад, дослідження, проведені Б. і С. Вебб, а також Ф. Енгельсом (“Становище робітничого класу в Англії”). Обґрунтування статусу соціографії як описового типу дослідження, тотожного емпіричній соціології в цілому, дав Ф. Тенніс.

Поряд з емпіричною соціологією праці, у якій акцент робився на дослідження конкретних соціальних фактів, з подальшим узагальненням цих знань, виникає і прикладна соціологія (Ф. Тенніс). *Прикладна соціологія* (формальна, або “геометризована”) починалася не з фактів, а з ідеалізованих абстракцій – ідеальних типів, абстрактних сутностей (“громада”, “родові відносини”, “дружба” та ін.), які, будучи своєрідними понятійними мірками, мали співвідноситися з реальністю. Тепер цю соціологію розуміють зовсім інакше, і в нинішньому трактуванні вона виникла приблизно у середині ХХ століття. Що стосується класичного періоду її розвитку, то про неї треба говорити у відмінному від двох попередніх значень. Воно досить умовно має на увазі скоріше *експериментальну індустріальну соціологію*.

Першими експериментаторами у сфері соціальних резервів і людського фактора на виробництві були так звані *ранні наукові менеджери* в Англії. Їхня діяльність (XVIII–XIX) припадає на період інтенсивного технічного переозброєння виробництва, можливості для якого відкрилися завдяки промислому перевороту. В підсумку інтенсивне зростання промисловості й великих міст призвело до погіршення умов праці. Розвиток емпіричних досліджень (соціальна статистика), просвітительські теорії прогресу, розробка методологічних проблем політичної економії сприяли виникненню наукового підходу до організації праці та управління підприємством. На їх базі формувалися методи соціальної роботи, які пізніше набули характеру теорій. У межах *емпіричної соціології* соціальна робота розуміється як спеціальна професійна галузь, яка є сферою докладання соціологічних і психологічних принципів до розв’язання проблем, які вказують на суспільні та індивідуальні негаразди.

Отже, класичний етап розвитку соціології соціальної роботи характеризується розробкою і відкриттям основних наукових теорій, які не тільки послужили базою виникнення і розвитку емпіричної і прикладної гілок соціології праці, а й утворюють теоретичні підвалини ССР.

Сучасний етап розвитку соціології праці (від 20-х років ХХ століття) характеризується домінуванням *американської соціології*, що пов’язують зі зміною статусу соціології з академічного на університетський. Прикметно, що

соціологія у США утверджувалася не завдяки висуванню нових, оригінальних ідей (у галузі теоретичної соціології США ще не могли конкурувати із Західною Європою). Новими були, *по-перше*, безпрецедентний розвиток емпіричних досліджень, *по-друге*, розробка фундаментальної методології, завдяки чому вдалося поєднати в одне ціле емпірію і теорію. Мовиться про створення *кількісної методології*.

Теоретичною основою, як і раніше, залишився позитивізм. Однак передбачалося розширити його можливості шляхом надання соціології більшої точності шляхом використання сучасного математичного апарату і статистичної теорії. Водночас у цей час розширюється коло теоретичних принципів побудови соціології праці. Поряд із принципами бігевіоризму і “відкритої” поведінки чільними стають принципи операціоналізму і квантифікації. *Операціоналізм* – процедура конкретизації соціологічних понять чи зведення їх до таких індикаторів, які можна описати деякою сукупністю операцій (П. Бриджен). *Квантифікація* – кількісне вираження, вимір якісних ознак (наприклад, оцінка в балах особистих і ділових властивостей працівника). Проникнення математики в соціологію збагатило її кластерним, факторним, кореляційним, лонгітюдним та іншими методами аналізу даних. Водночас інтерпретація її як поведінкової науки спричинила запозичення нею методів із психології та економіки: з другої – економетричні методи, моделювання, експеримент, а з першої – психодіагностичні методи. Уже до 40–50-х років була завершена розробка всіх найвідоміших тестів (шкала виміру інтелекту Бекслера, тест Роршаха, тест тематичної апперцепції, шістнадцятифакторний особистісний опитувальник Кеттелла). Усе це збагатило насамперед емпіричну і прикладну соціологію, у тому числі й індустріальну. Соціологи-практики на підприємствах уже не могли обійтися без економічних моделей і психодіагностики.

Розширення сукупності основних принципів розвитку емпіричної соціології спричинило появу нових *соціологічних шкіл і напрямів*. Провідною з погляду соціології праці вважається *Чиказька школа*, для якої було характерно:

по-перше, розвиток так званої *соціальної діяльності* (social work) – практичне розв’язання соціальних проблем, породжених урбанізацією та індустріалізацією, – безробіття, убогість, злочинність. Психологи, юристи,

соціологи у 20–30-ті роки працювали над питаннями запобігання конфліктам, вирішення трудових суперечок, поліпшення умов праці і стабілізації кадрів. Поступово соціальних працівників витіснив спеціалізований відділ управління персоналом;

по-друге, поява в 1918 році спільної праці У. Томаса і Ф. Знанецького “Польський селянин у Європі і в Америці”, що позначила новий рубіж у розвитку сучасної соціології;

по-третє, розробка соціально-екологічної теорії Р. Парка і Е. Берджеса, основними концептами якої були “соціальна мобільність”, “соціоекономічний статус”, “маргінальна особистість”.

Гідну конкуренцію в галузі соціологічних досліджень проблем праці становила *Гарвардська школа*, заслугою якої було проведення знаменитих Хоторнських експериментів під керівництвом автора доктрини “людських відносин” Е. Мейо. В її основу покладено принцип заміни індивідуальної винагороди груповою (колективною), економічною – соціально-психологічною (сприятливий моральний клімат, задоволеність працею, демократичний стиль керівництва). Звідси бере початок розробка нових засобів підвищення продуктивності праці: “партисипативне управління”, “гуманізація праці”, “групові рішення”, “освіта службовців”.

На основі доктрини “людських відносин” виник ще один напрям американської соціології праці – *вивчення мотивацій*. Найвідомішими серед моделей мотивації є *ієрархічна теорія потреб* (А. Маслоу, 1908–1970) *двофакторна теорія мотивації* (Ф. Херцберг), а також *теорії “X” та “Y” стилів управління* (Д. Макгрегор). Вони належать до базових, фундаментальних і багато в чому визначають нинішній вигляд індустріальної соціології й менеджменту, стимулюють тисячі емпіричних досліджень і практичних програм, зокрема у сфері соціальної роботи.

Одним із досягнень американської соціології праці є розробка прикладних концепцій і програм у межах *концепції “гуманізації праці”* (Р. Кан). Праця не повинна принижувати чи спустошувати робітника або набридати йому. Навпаки, вона має зацікавлювати й задовольняти потреби; використовувати його цінні здібності й майстерність або створювати умови для придбання ним інших здатностей та вмій; нарешті, праця не може й не повинна перешкоджати особі виконувати інші життєво

важливі функції, скажімо голови сімейства, батька, громадянина, друга.

Специфічним для американської соціології є виокремлення особливого типу знання, що не обмежується окремою школою, течією чи напрямом. Система таких знань одержала назву “*прикладна соціологія*”. Це – сукупність пояснювальних моделей, методологічних принципів, методів і процедур дослідження, а також соціальних технологій, конкретних програм і рекомендацій, орієнтованих на практичне застосування й досягнення реального соціального ефекту.

На відміну від прикладної соціології так звана *соціальна інженерія* використовує емпіричні методи, але ставить метою зміну організаційних структур і контроль за людською поведінкою. Хоча термін “соціальна інженерія” усталився тільки в 60-х роках, сама ідея і принципи її практичної реалізації склалися набагато раніше. Ще до Другої світової війни сформувалися передумови для виникнення *людської інженерії*, що означає використання наукових даних про можливості й вади людського організму, а також про врахування людських потреб для конструювання та проектування машин і машинних систем. Вочевидь розвиток емпіричної і прикладної соціологій у США створив підґрунтя для швидкого становлення соціальної роботи як практичної діяльності і як сукупності наукових знань, зокрема дотичних до соціології соціальної роботи.

Дещо іншого спрямування набуває *французька соціологія соціальної роботи*, що головним розвивається у рамках соціології праці. У ХХ столітті вона збагачує гуманістичні традиції прихильників *парадигми “трудового консенсусу”*, тобто мирного шляху вирішення виробничих антагонізмів, можливості встановлення гармонії між працею і капіталом, закладені К.А. Гельвецієм, Ф. Ле Пле, А. Сен-Сімоном, Ш. Фур’є і продовжені О. Контом та Е. Дюркгеймом.

Початок ХХ століття ознаменувався фундаментальними дослідженнями проблем промислової праці і робітничого класу, здійсненими М. Хальбваксом (1877–1945). На основі аналізу статистичного матеріалу підтвердилася доречність розглядати трудову діяльність у неподільному зв’язку із ціннісними орієнтаціями, потребами й рівнем життя працівників. Згодом пріоритети соціологічних пошукувань перемістилися у сферу проблем професійної освіти, адаптації, втоми, монотонності й виробничого травматизму. Одним із перших дослідників у

цій галузі є Анрі Файоль (1841–1925). Йому належить розробка “адміністративної теорії”. В ній уже тоді були висловлені перші застереження від небезпечного захоплення технократизмом, перебільшення ролі технічних знань. Актуальним і донині є висновок про те, що суто технічне утворення не відповідає загальним запитам підприємств. Причому ця теорія містила управлінські елементи підходу до праці здійснювані з позицій концепції “людських ресурсів”, що зберегли свою актуальність і в наш час.

Обережне ставлення до технічного прогресу притаманне також працям Ж. Фрідмана (1902–1977), котрий висловив занепокоєння долею світу, який потрапив у владу технократів з його численними соціальними і моральними втратами. Отож існує небезпека сприймати світ промислового виробництва з позицій фізико-математичних наук. Прагнення тейлоризму обґрунтувати науковість свого вчення вступає у суперечність з низкою емпіричних чинників – наявністю класової боротьби, прогресивної ролі профспілок та ін. Звідси очевидно, що ні прогрес техніки, ні зміна форми власності не розв’язують гострих соціальних і соціально-психологічних проблем дегуманізованої праці. Примітно, що у центрі уваги Ж. Фрідмана знаходиться робітник великого промислового підприємства, причому вивчаються його індивідуально-психологічні реакції у процесі функціонування систем “людина – техніка”, щонайперше ставлення до праці та мотивація.

Конструктивна критика тейлоризму лягла в основу системи поглядів, що набула поширення в 80-х роках. Мовиться про концепцію “тейлоризму з людським обличчям” (неотейлоризм), де до уваги беруться не тільки час виконання конкретної операції, особливості трудових жестів (тейлорівський аналіз часу й рухів), а й значно ширший контекст гуманізації виробництва. Таким чином, гіпертрофування ролі “людського чинника” знаменувало остаточне закріплення у французькій соціології праці парадигми “працівник – група”.

Наприкінці 50-х років формується нова парадигма, зорієнтована здебільшого на технічний прогрес. В основі її лежали принципи спричинення (детермінізму) в його сциєнтично-технологічному варіанті. Звідси – деяка неуважність чи невміння вивчати соціальні конфлікти. Джерела їхнього виникнення вбачали в технічних причинах, хоча насправді

це не відповідало реаліям життя. Найчастіше обговорювалися соціологією питання, пов’язані з ефективним використанням робочої сили (міграція, плинність кадрів, абсентеїзм, вплив технічного прогресу на кваліфікаційну і професійну структури); проблемами мотивації і задоволеності працею; функціонуванням формальних і неформальних груп на підприємстві; конфліктами між керівниками й підлеглими; професійними захворюваннями і травматизмом; вивченням соціальних наслідків урбанізації.

Отож, соціологічні дослідження за цими напрямками головно зосереджувалися на предметному полі соціальної роботи, окреслюючи тим самим початок її виокремлення в окрему галузь соціологічних знань. Цей процес відбувався у рамках широкого діапазону н а п р я м і в, що існували під виглядом *галузових соціологій*.

1. *Соціологія трудової дії* з переважною орієнтацією на психофізіологічні аспекти поведінки працівника у системі “людина – машина”. У межах цього напрямку пізніше розгорнулася боротьба серед інших основних течій. Одна з них (на чолі з Р. Боннарделем) вивчала питання адаптації людини про праці, інша, будучи налаштована більш гуманістично (на чолі із Ж.М. Фавержем і А. Омбреданом), ставила завдання пристосувати працю та її умови до людини.

2. *Соціологія конфлікту* трудових відносин між підприємцями і найманими робітниками (Ж. Адам і І. Д. Рейоно).

3. *Соціологія організацій*, очолювана М. Крозьє, приділяла переважну увагу проблемам управління соціальними процесами.

4. *Соціологія підприємства* інтегрувала попередні два напрями. У різних аспектах її розробляли Ж. Ельгозі, М. Крозьє, Р. Сенсольтє.

Незважаючи на плюралізм підходів, різні галузі французької соціології праці поєднували спільність упредметнених явищ, наявність подібних понять і методів дослідження, а також інтереси практики підприємництва. Кульмінаційним моментом у її розвитку дослідники вважають кінець 60-х років і пов’язують його з кризовими подіями 1968. Уперше в історії робітничого руху Франції однією з основних постала вимога поліпшення не тільки умов праці, а й її організації, якості трудового життя в цілому. На порядок денний була поставлена проблема переоцінки цінностей, пояснення таких явищ, на які колись не завжди зверталася увага: безробіття, затоварення

ринку, погіршення екологічної ситуації, прогресуючої бюрократизації управління. До того ж тема соціальних конфліктів на виробництвах стала розроблятися в тісному зв'язку з вивчення соціальних наслідків урбанізації.

У середині 70-х років науковці розпочинають поглиблений аналіз технології, яка розглядається тепер як інструмент проведення *соціальної політики* (Ж. Еллюль). З позиції системного підходу до праці обґрунтовується програма “стратегічної зміни”, головним пунктом у якій став термін “інституціональні інвестиції в людські відносини” (М. Крозьє). Ці та інші соціологічні концепції французької соціології праці забезпечили розквіт специфічної патрональної стратегії. Треба визнати, що політика соціального лавірування (офіційна назва – “політика визначення нових критеріїв управління підприємством”), розроблена з урахуванням рекомендацій соціологів, приносить французькому патронату певні вигоди. Продуктивність праці у промисловості Франції є однією з найвищих у світі. Іншими словами, що саме у Франції соціологія соціальної роботи набула свого інституційного оформлення і стала ефективним інструментом розробки соціальної політики в країні.

Переходячи до розгляду умов зародження соціології соціальної роботи в межах *російського соціологічного простору*, наголосимо на тій особливості цього процесу, що пов'язана з дискримінаційним характером розвитку в Росії* як соціології взагалі, так і її окремих галузей, зокрема соціології праці. Зокрема, виникнення останньої датується серединою XIX століття. В її еволюції вирізняють три *історичних періоди*, кожний з яких позначений внутрішньою своєрідністю, тенденціями і логікою руху-поступу теоретичної думки, а також об'єктивними суперечностями, спадами й піднесеннями: *перший період* – із середини XIX століття до 1917 року; *другий* – від початку 20-х років до середини 50-х років; *третій* – із середини 50-х років дотепер.

Перший період характеризується розвитком промисловості, значним збільшенням міського населення і капіталізації відносин у селі (починаючи з середини XIX століття) і як результат – ускладнення соціальної структури суспільства, розшарування населення, зростання соціальної напруженості, поява в Росії азів промислового капіталізму і найманої робочої сили.

У цей час дослідження соціологічних проблем праці зароджувалося в різних галузях знань. При цьому вчені розрізнялися не тільки за напрямом і предметом наукових пошуків (економісти, правознавці, історики та ін.), а й за відмінністю ідейних і політичних переконань. Спектр наукових пошуків окремих науковців був дуже широкий: наприклад від етнографії та історії до соціології і філософії (М.М. Ковалевський) чи від хімії до економіки (Д.І. Менделєєв). Чималий внесок у соціологію праці здійснили літератори й публіцисти М.Є. Салтиков-Шедрін, Г. Успенський, М. Горький, А. Енгельгард та ін. Тому головним завданням для цього періоду було синтезувати розпорошені знання суспільствознавчих дисциплін у систему.

Одним із перших узявся за його виконання представник суб'єктивної соціології В.В. Бєрві-Флеровський. На основі узагальнення статистичного матеріалу та особистих спостережень, що стосуються соціального й економічного становища робітників і селян у різних губерніях, він протиставляє руйнівному впливові бюрократії і зростанню капіталізму деяку “соціальну організацію народу”, під якою малася на увазі насамперед земельна громада; не погоджується з тими, хто бачив у колективній праці історично вичерпану, малоефективну форму роботи. Правильно відзначаючи сильні сторони артільної праці – самоврядування, взаємодопомоги і соціального контролю, він, проте, підмінює аналіз загальноекономічної ситуації моральними деклараціями.

Серед російських *економістів-статистиків* значний внесок у розвиток соціології праці здійснили О.О. Чупров, О.А. Кауфман і Ю.Е. Янсон. Так, О.О. Чупров вирізняв “соціальну техніку” як систему прийомів планомірного використання робочої сили в суспільному виробництві та методи раціональної організації праці з метою досягнення максимальної ефективності. Завдяки працям Ю.Е. Янсона були досліджені тенденції зміни робітничого класу, що зароджувався, виокремлювалися деякі тематичні напрями: робітники поза виробництвом; демографічний склад, чисельність, структура родини; житлові умови, освіта; участь у просвітницьких товариствах, політичних партіях, духовні запити робітників і членів їхніх родин. Згодом широко почало досліджуватися становище робітника на виробництві: зміст та умови праці, професійна і

* Поняття “Росія” в цьому контексті охоплює Російську імперію в дореволюційний період і Радянський Союз.

внутрішньокласова диференціація, професійні захворювання, гігієна, а також організація праці. Ці дослідження служили емпіричною базою для розвитку *теорії класів*, появи в ній різних течій. Вони сприяли також накопиченню емпіричного матеріалу щодо потреб у соціальній допомозі трудівників, у подоланні кризових ситуацій, що поширювалися у середовищі робітничого класу.

До названих течій відносились “розподільна” теорія (М.І. Туган-Барановський, Ю. Делевський, В. Чернов), що приймала за класоутворювальні ознаки види й розміри доходів, “марксистська” (Г.В. Плеханов, В.І. Ленін) – виділяла як головне відношення до засобів виробництва; “організаційна” (О.О. Богданов, В. Шулятиков) – центрувалася на ролі в організації виробництва; “стратифікаційна” (П.О. Сорокін, К. Тахтарев) – на статусних ознаках (основні – професійні, майнові і правові, а також побічні – подібність смаків, переконань і способу життя). Всі ці розвідки уможливили синтезування розрізнених соціологічних знань про працю до початку ХХ століття.

Другий період розвитку соціології праці припадає на час проведення в Росії двох великих експериментів – воєнного комунізму і нової економічної політики. Цим зумовлювався і зміст основного завдання у сфері соціології праці. В теоретичному аспекті воно полягало у виробленні нової концепції суспільної праці на основі перебудови всього господарського життя, у практичному – постало як питання організації ефективної виробничої праці за цих умов. У вирішенні теоретичних проблем праці зіткнулися різні погляди. Деяким із них був притаманний *механіцизм*. Так, М.І. Бухарін заперечував дію об’єктивних законів, оскільки соціалізм, на відміну від капіталізму, що розвивається стихійно, мав будуватися нібито свідомо, за планом. Згодом його погляди істотно змінилися, стали більш гнучкими й реальніше відображали дійсність. З новою економічною політикою М.І. Бухарін пов’язував використання в народному господарстві економічних методів управління, виступав проти проведення індустріалізації шляхом пограбування народу.

Елементи *механістичного підходу* характеризували погляди О.О. Богданова, що знайшли своє відображення у його “загальній організаційній науці” – *тектології*. Він досить жорстко пов’язував свідомість людей з їхніми професійними обов’язками. При цьому недо-

оцінювалась повнота проявів людського життя, працівник розглядався як “гвинтик” великої державної машини.

Одним із провідних напрямів соціологічних досліджень факторів трудової поведінки працівників стало вивчення *наукової організації праці* (НОП) на макро- і мікрорівнях. Відомим дослідником НОП на макрорівні (народно-господарському) був О.К. Гастев, який теоретично обґрунтовував твердження про те, що ніяка техніка чи машина не допоможуть, якщо не з’явиться, не виховається новий тип працівника.

На мікросоціологічному рівні (окремого працівника і трудового колективу) значна роль належить дослідженням С.Г. Струмиліна, котрий брав активну участь у розробці актуальних проблем соціології праці: засобів її стимулювання і мотивації, оптимального співвідношення між працею і відпочинком (раціональної тривалості робочого дня), професійної підготовки, умов побуту й відпочинку працівників. Багатий емпіричний матеріал дав йому змогу виявити низку нетривіальних закономірностей. Зокрема, було встановлено таке: у тих родинях робітників-текстильників, де дружина працювала на фабриці, вона своїм приробітком менше додавала до сімейного бюджету, ніж у тих родинях, де вона цілком присвячувала свій час домашній роботі. Отож соціологічні дослідження дозволили обґрунтувати важливість соціальної роботи з сім’ями.

Одним із важливих напрямів стало дослідження проблем колективної праці у бригаді і на підприємстві. Саме в 20-ті роки закладаються основи *соціологічної теорії трудового колективу*. Певний інтерес мають праці Н.А. Вітке, у яких він, розглядаючи підприємство як єдиний соціальний організм, наголошував на винятковому значенні соціально-організаторської функції керівника. Останній може поступатися своїм підлеглим у знанні тонкощів технології виробництва, але не в стратегії управління. Найважливіше для нього – здатність до лідерства. Чимало уваги при цьому приділялося механізму стабілізації персоналу, зокрема професійному добору новачків.

У центрі досліджень Е.К. Дрезена були такі проблеми, як мотивація апарату управління, прийом нових працівників, адміністративна, психологічна і службова оцінки, експертиза технічних умінь. Він наполягав на участі в доборі кадрів фахівців-професіоналів, виступаючи водночас за розширення доступу рядових працівників до всієї виробничої ін-

формації, що є радикальним засобом підвищення участі їх в управлінні і зміцненні солідарності з адміністрацією. У будь-якому разі результати дослідження соціальних проблем праці, їх проявів як на індивідуальному, так і на колективному рівнях поступово впроваджувалися в управлінську практику роботи з персоналом, чим створювалося підґрунтя для використання таких підходів у повсякденній соціальній роботі.

У цей період, за оцінками *А.І. Кравченка*, у соціології праці набули розвитку й інші напрями: дослідження умов життя і побуту робітничого класу, вивчення інтересів робітничої молоді, аналіз соціальних проблем колективізації села, вивчення соціальних проблем міста, народонаселення й міграції, психологія технічного винахідництва, професійна орієнтація і професіоналізація школи, бюджети робітничої родини, бюджети часу робітників та службовців, трудові конфлікти та ін.

Проте загальний результат змін у соціології праці за цей період, незважаючи на досить могутній дослідницький потенціал і перспективність завдань розвитку, виявився невтішним. Соціологія праці (разом з усією соціологією) практично була скасована адміністративною системою, оскільки результати соціологічного дослідження проблем виробничої сфери не підтверджували уможлядно “спрогнозованих” очікувань і результатів соціалістичного будівництва. Конкретне вивчення соціальних процесів у трудовій сфері було заборонено. Соціологія оголошувалась буржуазною лженаукою, не тільки несумісною з марксизмом, а й ворожою йому. Саме слово “соціологія” виявилось поза законом і було вилучено з наукового вжитку, поступово пішли в “небуття” соціологи-професіонали. Таким чином перші методологічні і методичні паростки соціології соціальної роботи були “викорчовані” разом з іншими галузевими соціологіями, зокрема – з дотичною соціологією праці.

Статистика як джерело інформації зазнала на початку 30-х років серйозних змін: по-перше, соціальна та економічна інформація для відкритого друку піддавалася цензурі, по-друге, деякі найважливіші показники розвитку країни значно завищувалися. Так втрачалося підґрунтя для досліджень із соціології соціальної роботи. У кінцевому підсумку статистика, як й інші сфери громадського життя, була поступово здержавлена. Тим самим соціологія соціальної роботи втратила можливість опори

в дослідженнях на аналіз статистичних даних, будучи у своєму розвитку відкинутаю на десятиліття назад.

Третій період зумовлений так званою “хрущовською відлигою” і пов'язаний з відродженням соціології праці в середині 50-х років. Його політичні передумови – розвінчання культу особи й демократизація суспільства, у тому числі й у соціально-економічній сфері. Відмова від адміністративних методів управління економікою зумовила підвищення потреби в активізації людського чинника, досліджень проблем впливу науково-технічного прогресу на соціальну і професійну структури працівників і ставлення їх до праці.

Серед *основних напрямів* соціологічних досліджень у сфері праці у цей період заслуговують на увагу такі: соціальні аспекти НОП, соціальне управління, праця керівника, дисципліна праці, соціалістичне змагання, охорона і санітарно-гігієнічні умови праці, робочий і позаробочий час, трудові проблеми молоді, праця жінок, профорієнтація і профвідбір, участь робітників в управлінні виробництвом, соціальні аспекти НТР та колективних форм організації праці тощо.

За десять років (1966–75) із соціальних проблем праці було видано близько 4 тисяч монографій і наукових статей. Загальні підсумки становлення й розвитку російської соціології праці далеко не однозначні. Прирощення знань відбувалося головним чином завдяки розширенню тематичних сфер і появи нових напрямів досліджень, а не через поглиблення теоретичного осмислення проблем, та й кількість теоретичних новацій поступалась зростанню емпіричних фактів. Однією з важливих причин такого стану була ідеологічна обмеженість суспільних наук і закритість для вітчизняних науковців досягнень світової науки, зокрема у царині теорії соціології і конкретно – соціології праці та соціології соціальної роботи.

Оцінюючи результати розвитку російської соціології праці в 60–90 роки ХХ століття доречно погодитися з поглядом білоруського соціолога Г.М. Соколової, яка розглядала ці результати в контексті розвитку радянської соціології взагалі: з одного боку, мала місце ідеологічна орієнтація на об'єднаність, формування єдиної історичної спільності “радянський народ”, а з іншого – на розмивання традиційної соціально-класової структури суспільства. Таке положення справ вело до того, що було упущено багато тривожних

тенденцій у зміні ставлення громадян до праці в контексті змін усього способу життя. Водночас саме у ці роки здійснений могутній ривок у розвиток соціології і, зокрема, соціології праці, яка оформилася у спеціальну соціологічну теорію зі всіма її атрибутами. Так були створені методологічні умови для виокремлення з неї соціології соціальної роботи. Виникли роботи, в яких було розпочате обговорення та обґрунтування підстав для інституалізації останньої.

Перші кроки у цьому напрямі були здійснені у Навчально-науково-виробничому комплексі “Соціологія, психологія і соціальна робота” Алтайського держуніверситету. Одним із перших прихильників щодо виокремлення соціології соціальної роботи в окрему галузь соціології був декан факультету соціології цього університету С.І. Григор'єв. На його думку, соціальна робота соціологічно постає у вигляді елемента соціуму як його підсистема, котра специфічним чином забезпечує стійкість і життєстійкість суспільства. Розглядаючи зіставлення соціології і соціальної роботи, треба враховувати, про що йдеться, а саме: про “соціологію соціальної роботи” або про “соціологію “в” або “для” соціальної роботи”.

І у зв'язку з цим виникли як би два напрями: прихильники одного й сьогодні виступають проти розвитку “соціології соціальної роботи”, а інші – вважають, що “соціологія соціальної роботи” – основа (базис) конструювання сучасної соціальної роботи. Від себе додамо, що розвиток ССР є проявом інтелектуального розуміння того, що потрібно “привернути” соціологію до аналізу соціальної роботи, котра сприяє зростанню соціальної активності народного загалу. Проте соціологічне знання не просто притягується як пояснення фактів соціальної практики. Мета соціології соціальної роботи – інтеграція знань про соціальну роботу як самостійну наукову теорію, що є і суспільним феноменом, і соціальною діяльністю, і навчальною дисципліною.

Соціологія соціальної роботи порівняно із соціологією для соціальної роботи може бути визначена як спроба подати “відносні” соціологічні знання у формі теоретичного осмислення та емпіричних фактів для пояснення соціальної роботи практиками і політиками. Її методологічною основою (за С.І. Григор'євим) є *неовіталістська соціологія* і соціологічна конституція життєвих сил людини. *Основні поло-*

ження цієї соціологічної теорії зводяться до наступних тез:

1. Життєві сили людини як біопсихосоціальної істоти – це її здатність відтворювати й удосконалювати своє життя за умов соціоісторичного, територіально специфічного життєвого простору.

2. Процес відтворення життя людини характеризується через взаємодію її життєвих сил і ковітального простору, засобів для повсякдення.

3. Взаємодія життєвих сил і ковітального простору людини характеризується трьома рівнями: *по-перше*, “сліпої”, природної взаємодії; *по-друге*, взаємодії за допомогою систем культурних символів; *по-третє*, творчо перетворювальної взаємодії її життєвого потенціалу і місця існування, ситуаційного часопростору.

4. В основі процесу взаємодії життєвих сил і ковітального простору людини знаходяться первинні соціальні відносини володіння, користування, розпорядження і розподілу, привласнення, споживання. Це – взаємозалежність суб'єктів соціального повсякдення з приводу їх життєвого простору, засобів відтворення життя.

5. На основі первинних соціальних відносин формуються різні види взаємозалежності людей в основних сферах їх життєдіяльності в суспільстві.

6. Активність діяльності людини у всіх сферах суспільного виробництва характеризується як її життєва суб'єктивність – істотна характеристика психодуховних сил.

7. Діяльність людини диференціюється на всіх рівнях соціальної організації – від індивідуальної, групової активності до інституційної, суспільної. У зв'язку з цим життєві сили людини характеризуються як єдність індивідуально-особової і суспільної суб'єктивності.

Таке бачення життєвих сил людини визначає підхід до розв'язання проблем їх захисту на всіх рівнях соціальної організації, у всіх формах реалізації, видах здійснення. Найсильніше розрізняються у зв'язку з цим *психосоціальна робота*, зорієнтована на надання допомоги клієнтові з урахуванням його індивідуально-особових особливостей, особистих утруднень, і *структурна соціальна робота*, що припускає здолаття проблем соціальної допомоги на соціально-груповому і суспільно-інституційному рівнях.

Віталістська соціологія, на відміну від абсолютної більшості соціологічних парадигм, пропонує комплексне, інтеграційне бачення

проблем соціальної роботи, обстоює взаємодоповнення, психосоціальне практикування.

Соціологія соціальної роботи у розумінні Л.Г. Гусякової – це напрям у соціології, що досліджує теоретичні і практичні проблеми, які виникають у процесі соціальної допомоги суб'єктами суспільного життя, котрі потрапили у складну життєву ситуацію. Вона вивчає механізми реалізації життєвих сил і соціальної суб'єктивності особи і групи, а також характер поєднання їх життєвої енергії та засобів її реалізації за різних соціальних обставин. Отож і визначення статусу ССР як *галузевої соціологічної теорії* сучасного віталізму стає все більш актуальним.

Впритул наблизився до соціологічного розуміння еволюції теорії соціальної роботи М.В. Фірсов. Становлення останньої в Росії відбувалося у тісному зв'язку з *філософією допомоги* як базовою, концептуальною ідеєю, навколо якої формувалися та розвивалися інші концептуальні ідеї й теорії. Водночас філософія допомоги як культурно-історичне явище виникає у взаємодії з іншими явищами та феноменами. Ідеться насамперед про *християнство, державність, право, розвиток суспільної моралі та норм суспільного життя*. Саме ці явища викликали певні форми підтримки людини у різних ситуаціях, визначали ідеї, навколо яких формувалися нові знання з проблем її існування в суспільстві на різних етапах життєвого шляху. У результаті поступово формувалася система ідей і моделей допомоги та взаємодопомоги, що сукупно утворювали парадигму *соціальної роботи* на тому чи іншому історичному етапі розвитку суспільства. В науковій літературі вирізняють *логічну низку парадигм допомоги*, які постали у процесі становлення російського суспільства: *архаїчна, конфесійна, державна, громадсько-державна, соцієтальна та професійна*.

Соціологічних орієнтацій стосовно розуміння соціальної роботи дотримується ще один російський соціолог П.Д. Павленок. Відносячи соціологію соціальної роботи до *спеціальних соціологічних теорій*, він вважає її основною функцією бути методологічною базою останньої. Подальший розвиток та пошук місця у системі соціологічних знань ССР отримала в авторів 15-томної фундаментальної соціології В.І. Добренькова та А.І. Кравченка. Проаналізувавши еволюцію взаємодії соціальної роботи і соціології, вони дійшли висновку, що починаючи з кінця 60-х років ХХ століття

тісний зв'язок між професіями соціології та соціальної роботи перестав існувати. Соціальна робота конституювалася у самостійний вид діяльності і перестала розглядатися як один із напрямів соціології, хоча між ними наявні постійні контакти. До цих пір у підготовці соціальних працівників теоретичною базою є традиційні сфери соціологічного знання: соціальна стратифікація, бідність і нерівність, бідність і безробіття, сім'я і дитинство, соціологія молоді, урбанізація, соціальна мобільність, соціальні зміни, розуміння девіантної поведінки, розвиток особи і соціалізація. Книжки із соціології рецензуються в журналах із соціальної роботи і навпаки; багато факультетів соціології і сьогодні охоплюють курси із соціальної роботи; соціологи запрошують на свої конференції соціальних працівників, а ті, своєю чергою, – теоретиків соціології.

У Росії соціальна робота вважається новою науковою дисципліною і практичною сферою зайнятості. Проте, не дивлячись на застосування статусу міжпредметної сфери, соціологія тут займає провідне місце. Соціальна робота і сфера соціального захисту віднесені до так званої *активної соціології*. Не випадково в російських ВНЗ соціальних працівників готують перш за все соціологічні факультети або міжпредметні кафедри соціології і соціальної роботи. Приставка "і" вказує на союзницькі відносини двох наук, які є складовими прикладної соціології.

Переходячи до розгляду умов становлення ССР на теренах *української соціології*, зазначимо, що остання розвивалася передусім у руслі російської соціології і пройшла разом з нею основними напрямками своєї еволюції. Водночас їм властива певна самобутність і специфічність розвитку ідей соціології праці, дотичних до соціальної роботи в Україні.

Головна особливість становлення і розвою соціології праці – її висока *політизація*, пов'язана з ідеологемами державної, національної і культурної незалежності. Саме в такому контексті розглядаються проблеми цієї науки на всіх етапах її розвитку. Так, в історії української соціологічної думки виокремлюють два загальних періоди її розвитку – протосоціологія та академічна соціологія. Перша охоплює період від виникнення перших примітивних уявлень про світ людини до моменту появи соціології як самостійної науки (О. Конт), друга – період з моменту появи системи О. Конта до наших днів.

Серед мислителів початку першого періоду ці проблеми досліджував Феофан Прокопович (1681–1736). Виходячи з розуміння людини як малого макрокосму чи особливого світу, він розкриває механізми й мету людської діяльності, пов'язуючи їх із життєвими потребами. Кожна особа діє тому, що “вона бажає чогось, заради чого це робить”. Досягнення щастя пов'язане з діяльністю, із задоволенням її потреб. Такий підхід відкривав можливості для орієнтації майбутніх досліджень на людину як головного суб'єкта соціальних відносин.

Продовження і розвиток ці ідеї знайшли у працях мислителів козацького часу, зокрема Григорія Кониського (1717–1795). У його концепції людської активності особа спирається на власні рушійні сили й мотиви, а не тільки на божественне провидіння. Людська діяльність розглядається ним як усвідомлена, що містить мету, засоби її досягнення і “добро” як потребу, усвідомлену у вигляді первинної мети. Отож у розумінні механізмів людської діяльності цей дослідник не такий уже й далекий від сучасних соціологічних поглядів. Плідними є також його ідеї про роль людської праці в досягненні щастя – “добра”.

Подальшого розвитку ідеї про людську діяльність як шлях досягнення щастя набули у філософуванні Григорія Савича Сковороди (1722–1794). У праці “Алфавіт, або Буквар світу” він виходить із розуміння джерела щастя в абстрактному початку добра. Такий початок, на його погляд, міститься у праці. Розвиваючи ідею про важливість самопізнання як про умову успішної діяльності людини, він збагачує їх ученням про “споріднену працю”. Його суть полягає у визнанні природних нахилів людини до праці і потребі розпізнати та усвідомити, до чого ти народжений – лише у цьому ти “будеш для себе і для братія твоєї корисним”. Роби те, до чого породжений, і тоді будеш щасливий не тільки результатами праці, а й самою працею: “...сама у деланії твоєму праця буде для тебе сладчайшею, ніж... праці твої плоди”. Цікава думка про те, що “неспоріднена праця” може завдавати шкоди не тільки суспільству, а й самому працівникові насамперед. “Ко мученіє – трудитися в неспорідненій справі?” – запитує Г. Сковорода. І відповідає з мудрістю, гідною всілякої поваги, що люди, які борються зі своєю природою і йдуть урозріз із нею, – “самі собі стають убивці”. Як бачимо, за гуманістичною спрямованістю ці соціологічні ідеї про працю

не втратили своєї актуальності й у наш час. Вони започаткували гуманістичні традиції в українській соціології праці, що були продовжені і в сучасній соціології. Зокрема, ідеї про споріднену працю набули розвитку в теорії і методиці самоменеджменту та у соціології кар'єри (М.П. Лукашевич, 2002).

Співзвучною ідеям Г.С. Сковороди стала концепція соціальної солідарності, запропонована видатним соціологом М.М. Ковалевським (1851–1916). У розширенні сфер солідарності він вбачав основу соціального прогресу, в тому числі й у виробничо-економічній, трудовій. Важливим для дослідження соціальних процесів тут є його виступи проти монізму в соціології, визнання впливу лише одного чи кількох чинників на соціальне життя. Такий підхід створював передумови для вивчення праці як соціального явища, зумовленого взаємодією сукупності факторів і явищ.

Гуманістичні традиції української суспільної думки притаманні світоглядів Івана Яковича Франка (1856–1916). Працю як соціальне явище він розглядає в контексті і взаємозв'язку з усією людською діяльністю. Вважаючи працю основою існування людства і його соціального прогресу, в дослідженні “Про працю” він наголошує, що, будучи основою людського добробуту і щастя, праця не вичерпує всієї різноманітності людського життя. Заслугою великого мислителя було віднесення в окрему галузь суспільних знань науки про працю, що діставала в нього назву “*суспільна економіка*”.

З критичних позицій сприймав марксистські погляди видатний український економіст і соціолог Михайло Іванович Туган-Барановський (1865–1919). Поділяючи погляди неокантіанства, він указував на односторонність визначення життя суспільства тільки за характером способу виробництва. На його думку, такою основою є господарська діяльність як сукупність людських дій щодо створення матеріальних умов для задоволення людських потреб.

Проти монополізації ролі виробничо-економічної діяльності в соціальному житті суспільства виступав також видатний український соціолог, філософ і суспільний діяч Богдан Олександрович Кістяківський (1868–1920). На його переконання, економічні відносини не можуть пояснити динаміку соціального життя. Основним недоліком “економічного матеріалізму” (так він називає марксизм) є *методо-*

логічний монізм – прагнення всі соціальні зміни вивести з однієї-єдиної причини – класової боротьби. Актуальною для всіх напрямів соціологічних знань і соціології соціальної роботи зокрема залишається проблема перетворення соціології у точну науку. Для цього потрібно виконати такі умови: жорстко аналізувати понятійний апарат; застосовувати для аналізу відносини і спиратися на ціннісні регулятори. Відповідно до цього завдання соціально-наукового пізнання соціального життя, у тому числі й у трудовій сфері, полягають в осмисленні соціальних явищ з погляду спільності, необхідності та обов'язковості.

Своєрідність поглядів на поняття “клас”, “соціальна група” була притаманна і В'ячеславові Казимировичу Липинському (1882–1931) – видатному українському мислителю, політичному діячеві. Він розумів клас як органічний колектив працівників, пов'язаних загальною традицією, духовною і навіть фізичною спільністю людей. Продовжуючи гуманістичні традиції української соціології, усяку форму людської діяльності (у тому числі й політичну, трудову) В.К. Липинський вимагає розглядати з позиції знання людської природи як об'єкта цієї діяльності. Ідея про відповідність типу особистості (поєднання задатків, здібностей і рис) певному роду діяльності актуальна й сьогодні у соціоніці, соціології кар'єри і менеджменті персоналу.

Особливе місце у розвитку української соціології посідає Микита Юхимович Шаповал (1882–1932) – видатний український учений, політичний державний діяч, соціолог, з науковою діяльністю якого українська соціологія інституювалася як наука. Ним був заснований у Празі (1924) перший український соціологічний інститут під назвою “Український інститут громадознавства”. Методологічною основою ССР цілком можуть служити запропоновані М.Ю. Шаповалом теоретичні соціологічні ідеї: про суспільство як динамічну життєдіяльну систему, що утворює сукупність соціальних процесів; про соціальне життя, поведінку і діяльність соціальних груп та індивідів, зумовлених обставинами і факторами, що утворюють рушійні сили суспільства; про діяльність людини як реалізацію потреб через свідомо поставлену мету; про людину як сукупність біологічних, фізіологічних, психологічних і соціальних механізмів діяльності. Цим ім'ям, власне, й завершується перший етап академічного періоду соціології в Україні

– етап становлення й розвитку соціологічних знань – і починається етап інституалізації соціальних досягнень у суспільстві і становлення соціології в Україні у радянський вимір історичного часу.

Початок цього періоду позначається досить активним розвитком соціології праці в молодій Радянській державі. В Україні цей період пов'язаний зі створенням у Харкові *Всеукраїнського інституту праці*, який очолив Ф.Р. Дунаєвський. Серед проблем, досліджуваних інститутом, – питання управлінського контролю, колегіальності та єдиноначальності, вдосконалення організаційної структури і стилю управління. Вже в той час тут застосовувалися методи соціальної інженерії і прикладної соціології.

Однак з утвердженням авторитарно-адміністративної системи управління народним господарством і сферою праці загалом соціологічні дослідження у цій галузі були згорнуті. Повернення до них почалося у зв'язку з “хрущовською відлигою” і легітимізацією соціології як науки. Одна з перших робіт, що визначила статус соціології праці як науки, її об'єкт і предмет, структуру та актуальні проблеми, була написана українським соціологом Є.І. Суїменко у співавторстві з Д.П. Кайдаловим і видана в Москві. У цьому виданні продовжуються традиції гуманістичного підходу – аналіз ролі праці в суспільстві; розгляд проблем зміни праці в неподільному зв'язку з усебічним розвитком особистості, з формуванням культури ділової поведінки і культури відносин у трудовому колективі.

У 70-ті роки минулого століття активно досліджувалися соціологічні проблеми стимулювання трудової діяльності, взаємозв'язку свідомості, ціннісних орієнтацій і виробничої поведінки (І.М. Попова), мотиваційні механізми трудової поведінки (А.О. Ручка), стійкості і мобільності працівників у промисловості (В.С. Панюков), кваліфікація і трудові орієнтації (С.О. Макеев, В.Ф. Черноволенко). Вивчалися проблеми трудових виробничих колективів, механізми й резерви соціального управління в них (К.К. Грищенко, В.І. Патрушев, М.О. Сакада), соціального планування (В.Г. Городяненко, Л.О. Олесевич). Окремим напрямком досліджень стали проблеми трудової діяльності молоді: трудова орієнтація, вибір і престижність професії (С.О. Войнович, В.Л. Осовський), виробнича адаптація і трудова мобільність (М.П. Лукашевич), жит-

теві перспективи і професійне самовизначення (Є.І. Головаха).

Наступний етап розвитку припадає на період переходу до демократичної держави і ринкових відносин у трудовій сфері. В організаційному плані початок цього етапу пов'язаний зі створенням у 1991 році *Інституту соціології* Національної академії наук України і виділення спеціальних структурних підрозділів для досліджень у сфері праці. Загалом 90-ті характеризуються звільненням соціологічних досліджень від політизованості і заідеологізованості, розвитком методологічної бази соціології праці, виокремленням нових, пов'язаних з ринком праці напрямів пошукування, введенням до наукового вжитку нових соціологічних даних, розширенням методів соціологічного дослідження трудових процесів. Актуалізується розробка нагальних проблем праці в контексті соціологічного осмислення економічної реформи (К.К. Грищенко, А.А. Ручка). Закономірно головним об'єктом дослідження стає працівник у ринкових відносинах – підприємець, бізнесмен, менеджер. Виходять у світ праці, що вивчають соціальну регуляцію трудової поведінки за ринкових умов України, а також аналізують досвід подібного регулювання за рубежом.

Водночас соціально-економічні проблеми праці посідають чільне місце в соціологічних моніторингах стану українського суспільства, що проводяться Інститутом соціології НАН України (керівник В.М. Ворона) та іншими соціологічними центрами. Зокрема, з 1994 року цей інститут здійснює моніторинг сучасного стану і перспектив розвитку українського суспільства, його структур та інститутів, економічних, політичних, національно-культурних характеристик, відображених у громадській думці, психологічному стані і соціальній орієнтації різних категорій населення. Головна мета проекту полягає у відстеженні фіксації соціальних змін за сукупністю показників, які відображають динаміку масової свідомості, пов'язану зі змінами суспільної системи в цілому і змінами в окремих сферах суспільного повсякдення. Разом з критерієм демократизації, при визначенні позитивного характеру соціальних змін передбачено критерії змін якості життя (підвищення матеріального добробуту і соціально-психологічного комфорту). Зрештою система показників, розроблених у межах проекту, свідчить не лише про “неупереджені” суб'єктивні кореляції об'єктивних

суспільних змін, а й про ступінь ефективності соціально-політичної стратегії керівництва країни, про успішність його економічної і соціальної політики. За цими показниками відстежується міра підтримки населенням економічних і політичних реформ, а також ефективність соціально-перетворювальних процесів з погляду змін рівня та умов життя, соціального самопочуття, здоров'я, повсякденної активності й психологічного стану людей.

Отже, блок питань щодо ситуації в Україні та соціального самопочуття громадян утворює банк достовірних результатів соціологічних досліджень, які диференціюються за віком, освітою, гендерною ознакою, соціальним станом та іншими індикаторами соціального самопочуття фактично всіх категорій клієнтів соціальної роботи.

На завершення відзначимо ще одну знакову подію в соціологічному просторі України початку ХХ століття – *лігітимізацію соціології соціальної роботи у статусі галузевої соціологічної теорії*, якою можна вважати включення відповідної наукової статті до “Соціологічної енциклопедії” (Укладач В.Г. Гордяненко, 2008). Відтак, здійснивши ретроспективний аналіз коеволюції соціології соціальної роботи і соціальної роботи у предметному форматі соціології, продовжимо розгляд цієї взаємодії у предметному полі соціальної роботи.

2.3. Еволюція ідей соціології соціальної роботи у рамках соціальної діяльності

Дослідження процесу розвитку соціологічних ідей у *предметному лоні соціальної роботи* пов'язане з певними *складнощами*.

По-перше, утруднення зумовлені специфічними умовами формування соціальної роботи як галузі наукових знань – від практичної соціальної роботи, через її узагальнення до певних методик, теоретичних моделей, концептів і парадигм, у яких інтегрувалося наукове знання інших галузей, зокрема соціологічних.

По-друге, соціальна робота як практична діяльність і галузь знань є дуже молодою, її визнання як професійної діяльності пов'язують з другою половиною ХІХ століття. Активне залучення в соціальну роботу соціологічно зорієнтованих моделей відбулося лише у 70-ті роки ХХ століття. Отож період визрівання соціологічних теорій у межах соціальної роботи значно менший, ніж у предметному полі соціології.

По-третє, відносно малий період становлення соціальної роботи в поєднанні з нерівномірним розвитком її в різних країнах. Як зазначає Т.В. Семигіна, система соціальної допомоги пододала у своєму розвитку шлях від філантропного підходу в підтримці у прадавні часи, до перетворення її на професійну діяльність. Соціальна робота як фах зародилася в індустріально розвинутих суспільствах на початку ХХ століття. Професіоналізація соціальної допомоги охоплює певні послідовні етапи. У процесі свого розвитку фахова діяльність соціальних працівників збагачувалась новими моделями практики і методами, перебувала під впливом різних наукових та ідеологічних концепцій, які вагомо позначилися на змісті соціальної роботи.

Отже, процес *професіоналізації соціальної роботи* мав свої особливості щодо змістовного наповнення і темпів перебігу. Це вимагає розгляду еволюції соціологічних ідей у контексті особливостей цього процесу в різних країнах, принаймні у західно-європейських, Росії та в Україні. При цьому треба враховувати зародження соціологічних ідей ще до професіоналізації, тобто в “передісторії виникнення соціальної роботи”.

Відомо, що суспільство на кожному етапі свого розвитку брало на себе функції допомоги і підтримки, хоч спосіб їх реалізації суттєво відрізнявся у процесі соціогінезу. У первісному суспільстві, яке характеризувалося природною цілісністю життєдіяльності людей, ці функції реалізувалися переважно через інститут сім’ї і систему родинних зв’язків. З розвитком суспільства ці соціальні інститути постійно трансформувалися, передаючи частково чи повністю обов’язки стосовно підтримки своїх членів іншим соціальним інститутам. Особливо активно долучалися до цього процесу церква, релігійні, професійні, територіальні громади, благодійні організації, а згодом і держава.

Виникненню соціальної роботи як фаху передувало суспільне визначення потреби задоволення інтересів певних груп людей у сторонній допомозі й підтримці. *Передісторія* соціальної роботи охоплює такі *етапи*:

- 1) первіснообщинні і родові форми, церковно-монастирська допомога;
- 2) зародження державних і громадських підходів;
- 3) наукова філантропія, пов’язана із усвідомленим прагненням добровольців створити теоретичну і ціннісну бази своєї діяльності.

У цей період соціологічні ідеї виникали і розвивалися на підґрунті *двох основних підходів* і традицій. З одного боку, – на *ідеях милосердя, допомоги бідним та знедоленим*, що існували в контексті певних релігійних ідеологій – іудейства, християнства, мусульманства та ін. Водночас сама допомога з давніх пір носила прагматичний характер, оскільки забезпечувала врегулювання політичних проблем, сприяла виживанню суспільства, утвердженню в ньому духу солідарності. За словами сучасного російського науковця Олексія Козлова, суспільна допомога була відображенням потреби суспільства у забезпеченні його трудовими ресурсами, пом’якшенні наслідків соціальних заворушень, які приносять суспільству розруху, людські жертви і перешкоджають стабільному розвитку економіки, а також потреби в об’єднанні суспільства навколо держави та уряду для її зміцнення і для захисту національних інтересів.

Соціальна робота не тільки вкорінена в традиції милосердя, а й у *традиції боротьби із “соціальними патологіями”*. Історія свідчить, що різні культури переймалися виявленням соціальних аутсайдерів і боротьбою з проблемами в душах людей. Іудео-християнські вчення причини негараздів убачали у гріховності людини, тому виступали за покарання незгодних із моральними нормами. Скажімо, в епоху Просвітництва стверджувалося, що бідність є породженням схильності до пияцтва, нецтва або дефіцитом моральної волі. Тому змінити життя людини може не тільки матеріальна допомога, а й переконання і дружній вплив. Визнання провідної ролі людських слабкостей є концептуальною основою, на якій і донині ґрунтується практика фахової соціальної роботи. Проте у просвітницькі часи ці ідеї не було втілено в життя, що спричинено економічними умовами і релігійними переконаннями членів благодійних організацій.

Наприкінці ХІХ століття теологічний й суспільно-благодійний підходи в наданні соціальної допомоги поступилися місцем *правовому підходу*. Ухвалені закони започаткували розвиток державної системи соціального забезпечення, формування державно-муніципального навчання тощо. Одночасно розвивалися профспілки й каси взаємодопомоги, на які спиралася система соціального страхування. Набували поширення соціально-радикальні ідеї марксизму та фемінізму, основою яких було переконання у несправедливості розподі-

ду суспільних ресурсів та балансу влади між представниками різних соціальних груп у суспільстві, зокрема найманих працівників і власників, жінок і чоловіків. На цей час припадає професіоналізація соціальної роботи, утвердження ідеї створення державної системи соціального забезпечення як інструмента реалізації соціальної політики, зорієнтованої на визнання загальних прав людини.

Переходячи до розгляду впливу соціологічних ідей на професіоналізацію соціальної роботи слід визнати, що випереджального розвитку цей процес набув саме у зарубіжних країнах, де така професіоналізація розпочалась значно раніше. Таке випередження спричинювалося також поширенням у соціально-гуманітарних науках позитивізму, головню через вплив ще молодого тоді науки соціології. Зокрема, К.І. Холостова зазначає, що становлення соціологічних моделей теорії соціальної роботи відбувалося під впливом класичного позитивізму (О. Конт, Дж. Мілль, Т. Спенсер), що трактував соціологію як "соціальну фізику". При цьому спекулятивному теоретизуванню і заснованій на ньому соціальній філософії будь-якій соціальній теорії класичний позитивізм намагався протиставити методи спостереження, порівняльний історико-соціологічний метод аналізу суспільних процесів, математичні методи.

Характерними рисами позитивізму (особливо раннього, соціологічного) були натуралізм, еволюціонізм, феноменалізм. Моделлю наукового пізнання тут були біологія, анатомія і фізіологія людини, частково – механіка. Позитивізм у соціології і теорії соціальної роботи постулював наявність незмінних законів функціонування і розвитку суспільства та людини, які розглядалися як частина або своєрідне продовження природних процесів. У зв'язку з цим суб'єктне наповнення соціальної роботи орієнтується на врахування природних потреб відтворення індивідуально-особистого і ковітального життя, об'єктивних закономірностей еволюції людини і суспільства. Істотне значення надається вирішенню конкретних завдань соціальної допомоги.

Активного використання у соціальній роботі соціологічні підходи набули у 70-ті роки ХХ століття через поширення соціологічно зорієнтованих моделей, імпульсом для розвитку яких стала теорія систем. Системні ідеї орієнтують на розгляд об'єктів соціальної роботи як систем, тобто цілого, що складається з

частин. А, як відомо, дослідження і розкриття цілісності об'єкта передбачає виявлення багатоманітних зв'язків усередині його, між ним і його середовищем та зведення їх у єдину теоретичну картину.

Отже, системна модель соціальної роботи є моделлю практики, яка ґрунтується на ідеї, що задовільне життя людини залежить від систем, які її оточують, а сім'ю слушно розглядати як систему, всередині якої існують відносини між подружжям, дітьми і родичами, а сама вона долучена до взаємодії з різноманітними соціальними інститутами – державою, системою освіти і виховання, економічними та іншими організаціями.

Утвердження екологічного підходу в індивідуальній соціальній роботі зумовлене особливою увагою, що спостерігалася в 60-ті роки ХХ століття, до проблем екології людини (соціальної екології), зосередженої на вивченні закономірностей взаємодії суспільства і навколишнього середовища, його збереження та охорони. В організації соціальної роботи екологічна модель пропонує особливу увагу звертати в роботі з клієнтом на рівень співвідношення особистості з довкіллям (фізичним і соціальним). Зміст діяльності спеціалістів у межах цієї моделі полягає в тому, щоб за допомогою активних методів адаптації і соціалізації досягнути особистісних змін задля відповідності між його психодуховним станом та вимогами середовища.

Протягом 70-х років заявила про себе зосереджена на завданні модель, яка орієнтує практичних працівників на осмислення майбутньої роботи з клієнтом. Така робота передбачає вивчення проблеми, узгодження її мети і часових меж, безпосереднє виконання завдання. Ця модель пропонує чітку послідовність діагностики проблеми клієнта та роботи з нею.

У наступні роки намітився розвиток соціально радикальних підходів, які орієнтуються на політичні та економічні проблеми клієнта. Їх прихильники переконані, що розв'язання соціальних проблем можливе у ширшому контексті, ніж робота на індивідуальному рівні. Радикально зорієнтовані спеціалісти, особливо учасники феміністського руху, які виступають за рівноправ'я між жінками і чоловіками, зосереджують увагу на нових соціальних проблемах, розв'язання яких перебуває за межами державних програм (бездомність, сімейне насилля, гомосексуалізм тощо), на пошуку альтернативних систем

надання послуг і нових методів практичної роботи, створенні кризових і консультаційних центрів. Названа модель становить виклик психологічним поясненням проблем клієнтів і закликає до розгляду балансу влади, використання структурних засобів розв'язання проблем, проведення масових акцій на захист їх прав та інших колективних дій.

Важливою для використання у соціальній роботі є *теорія ролей*, яка належить до структурно-функціоналістських у соціології. Її пов'язують з іменами таких соціологів, як Д. Мід, Р. Лінтон, Т. Парсонс, Р. Мертон. Значний внесок у її розвиток здійснили також психологи (Дж.-Л. Морено, Дж. Келлі та ін.), проте їхнє розуміння ролей дещо вирізняється від прийнятого в соціології. Якщо для соціолога *роль* – це одиниця соціальної структури, то у соціальній психології роль визначають як форму поведінки, яка логічно витікає із того факту, що людина розуміє, як мислять інші люди, пов'язані з нею у її діяльності.

Роль як продукт взаємодії між людьми складається з трьох компонентів, що об'єднуються в *концепцію ролі*: 1) уявлення як особа в конкретній соціальній ситуації має поводитися; 2) ролі очікування того, що інші очікують від поведінки особи, котра займає певну позицію; 3) виконання ролі, тобто якою насправді є реальна поведінка особи. У підсумку розуміння *теорії соціальних ролей* допомагає аналізувати відносини “соціальний працівник – клієнт”. Перший покликаний визначати, як особа бачить його роль та його власні очікування стосовно цієї ролі. Потрібно знати також про очікування значущих інших щодо цих ролей. Відповідно до *рольової теорії* важливо зважати на таке:

1) хто й чого очікує від соціального працівника (клієнт, родичі клієнта, керівники, колеги, спеціалісти з інших соціальних агенцій, представники влади, політики тощо);

2) ті моменти, де ці очікування зберігаються чи суперечать одне одному;

3) як соціальний працівник може впоратися з конфліктуючим набором очікувань.

Для соціальної роботи значущим є підхід до розуміння ролі з позицій *символічного інтеракціонізму*, який фокусується на тому, що ролі формуються соціальними очікуваннями й *тавруванням (стигматизацією)*. *Стигма* – це негативний ярлик, який приписується особі у певному довшілі як принизливий. Вона радикально змінює концепцію Я особистості та її соціальну ідентичність та

зазвичай означає поведінку, яка відхиляється від “норми”. Виділяють три *види стигми*, пов'язаних із: 1) фізичними деформаціями людського тіла; 2) психічними розладами, тюремними ув'язненнями, залежністю від психоактивних речовин, гомосексуальністю, безробіттям, спробами суїциду, радикальною політичною поведінкою; 3) расою, національністю, релігією, тобто тим, що може передаватися через походження і стосуватися всіх членів сім'ї. При цьому високою є вірогідність засвоєння затаврованими людьми очікувань стосовно свого тавра: відтак вони починають діяти у спосіб конкретного очікування. Таким чином, теорія ролей допомагає визначити статус клієнта і його взаємини з іншими, зокрема із соціальними працівниками.

Нарешті, важливо враховувати можливості і такого аспекту теорії соціальної роботи, як *культурологічний*, що виник не в останню чергу завдяки соціологічній теорії П. Сорокіна, котрий створив учення про соціокультурну динаміку сучасного суспільства, що розвивало ідеї так званої інтегральної соціології. Соціальна дійсність і життя людини, система її соціального захисту розглядаються у зв'язку з цим як соціальний реалізм, що проголошує наявність у світі надіндивідуальної соціокультурної дійсності, яку не можна звести до матеріальної реальності і наділена системою значень. Вона характеризується “неспокійним” різноманіттям соціокультурних проявів, що являють істини раціонального інтелекту, відчуттів, надраціональної інтуїції, що вимагає відповідних методів пізнання, їх сполучення із збагненням таємниць природи, суспільства і людини. Всі ці способи пізнання повинні бути використані при систематичному, цілісному, різносторонньому вивченні соціокультурних феноменів.

Важливо і те, що людина розглядається тут як невід'ємна частина того культурного довкілля, соціокультурної традиції, які зумовлюють його розвиток і характерні для нього проблеми. Отож і регіональний, поселенцевий, національно-культурний контексти життя людини набувають вельми істотного значення.

До найбільш поширених соціологічних зорієнтованих теорій соціальної роботи російські автори С.І. Григор'єв та Л.Г. Гусякова відносять так звану “*дозволяючу модель*”. Вона, на відміну від багатьох інших, носить специфічно прикладний характер. В її основі лежить мета скасування або хоча б зменшення негативної дії суспільства чи якоїсь групи на

одного з її членів. Особливо ефективно використання цієї моделі при роботі із сім'ями, оскільки взаємна підтримка її членів може активізувати розвиток усіх особистостей. Тут соціальний працівник використовує спеціальну техніку і методики, зорієнтований як на підтримку різних соціальних груп, так і на вдосконалення ефективності різних послуг клієнтам, а також на подолання розповсюдження негативних оцінок стосовно тих, хто потребує допомоги соціальних служб. Особливо дієво дозволяюча модель практики соціальної роботи реалізується у сьогоденні при роботі з маргінальними групами, з успіхом може бути використана для надання послуг в сім'ї, мікрорайоні, общині.

Розглянуті соціологічні підходи і моделі соціальної роботи набули поширення у російському та українському професійному досвіді, хоча їх впровадження в науковий простір цих країн має певні особливості. Зокрема, для російської системи соціальної роботи характерно виділення в літературі у теоретичних розділах окремих тем "Соціологія і соціальна робота", або "Соціологічні основи соціальної роботи". Водночас розроблені спеціальні курси і програми із соціологічної підготовки соціальних працівників. Зокрема, в навчально-науково-виробничому комплексі "Соціологія, психологія і соціальна робота" Алтайського університету соціологічна підготовка соціальних працівників здійснюється на теоретичній основі *віталістського підходу*, що спирається на соціологічну концепцію життєвих сил людини.

На емпіричному рівні соціологічні знання отримують майбутні соціальні працівники в навчальному курсі "Соціологічні методи і техніка вивчення проблем соціальної роботи", що реалізується на факультеті соціальних технологій російської Державної Академії сфери і послуг вже більше двох років. Цей курс призначений для студентів чотирирічного навчання, котрі спеціалізуються у галузі соціальної роботи. Він є органічним поєднанням соціології і низки предметів із соціальної роботи. Курс передбачає більш поглиблене, практичне оволодіння соціальною професійною діяльністю за допомогою методів і техніки соціологічних досліджень. Його реалізація можлива тільки на основі вже отриманих базових знань у вищезазначених сферах. Його основна мета – освоїти практичні навички організації досліджень, розробки програм, опанування методами і технікою збору первинної со-

ціальної інформації, вміння узагальнювати й аналізувати її, формулювати на цій основі висновки і рекомендації щодо способів вирішення актуальних завдань соціального захисту населення. У рамках курсу проводяться практичні заняття, зокрема участь в польових соціологічних дослідженнях, переважає самостійна робота студентів під керівництвом викладача і практичних соціальних працівників.

Отже, соціологічні теорії і концепти майбутньої соціології соціальної роботи перенесли на російське підґрунтя основні соціологічні теорії зарубіжної соціальної практики, долучивши при цьому соціологічні напрацювання російських учених.

В українському науковому просторі соціальної роботи спостерігаються схожі тенденції щодо визрівання соціологічних ідей: виділяються окремі розділи і підрозділи у підручниках і навчальних посібниках, поширюються основні соціологічно орієнтовані теорії соціальної роботи зарубіжних авторів, наповнюються соціологічними термінами, поняттями і категоріями довідкові видання із соціальної роботи. Характерними для української гілки є наукові розробки певних аспектів та соціологічних проблем соціальної роботи. Так, соціологічні аспекти методології соціальної роботи досліджує І.І. Мигович, один з перших розробників теоретичних засад соціальної роботи в Україні. Проблемами реалізації рольового підходу в підготовці до професійної діяльності соціальних працівників переймається В.М. Сидоров, ініціатор створення у Донецькому державному університеті факультету перепідготовки соціальних педагогів і соціальних працівників (1992). Порівняльним аналізом соціальної політики у глобальному вимірі займається науковець Т.В. Семигіна, авторка кількох підручників і посібників, у яких висвітлюються соціологічні засади соціальної роботи. Теоретико-методологічний аналіз інфраструктури соціальної роботи – поле наукових пошуків В.Б. Халамендик.

На українських теренах соціальної роботи розробляються проблеми соціального управління у цій галузі. Одним з продуктів такої діяльності є підручник Н.П. Лукашевича та М.В. Туленкова "Менеджмент соціальної роботи" (2007). Проблема соціальних відносин в трудовій сфері і, зокрема, у соціальній досліджує В.І. Жуков. Крім того, соціальна робота в Україні досліджена (Г.В. Попович) як об'єкт процесу *інституалізації*, чим науково обґрунтована спорідненість цих двох

галузей наукових знань та визначені ознаки набуття соціальною роботою *статусу соціального інституту*.

Звичайно, тут наведено лише деякі напрямки еволюції соціологічного підґрунтя ССР у предметному полі соціальної роботи. Водночас навіть у скороченому вигляді вони підтверджують, що соціологічне підґрунтя у цьому полі досягло рівня, достатнього для виокремлення зі структури соціальної роботи окремої гілки соціологічних знань – соціології соціальної роботи.

2.4. Соціалізаційний контекст еволюції соціології соціальної роботи

Для визначення можливостей і ролі *теорії соціалізації* у створенні підґрунтя для виокремлення соціології соціальної роботи доречно розглянути сутнісні ознаки соціального феномена “соціалізація” розпочавши зі звернення до його генези. Поняття “соціалізація” (від латинської *socialis* – суспільний) усе активніше використовується як наукова категорія представниками широкого спектра наук – філософії, соціології, психології, політології, педагогіки та ін. Виникнення цього поняття в американській і французькій соціології відносять до кінця XIX століття і пов’язують з іменами американського соціолога Ф. Гіддінгса і французького соціолога Г. Тарда. Проте в сучасних соціологічних джерелах з’явилась інформація Х. Абельса про те, що в науковий обіг у соціології це поняття вперше введено Е.А. Россом в 1896 році у статті “Соціальний контроль”, надрукованій у першому номері “Американського соціологічного журналу”.

Існують також розходження у розумінні самого поняття “соціалізація”. Так, закордонні довідники, зокрема “The Reader’s Digest Great Encyclopedic Dictionary”, повідомляють читачеві, що іменник “соціалізація” походить від дієслова “соціалізувати” (*socialize*), яке можна перекласти російською чи українською у витлумаченні того, як зробити економіку або суспільство соціалістичним; помістити індивіда під контроль групи чи уряду; перетворити антисуспільні настановлення у просуспільні чи просоціальні; зробити кого-небудь дружнім, співпрацюючим, *соціабельним* (*sociable*); адаптуватися до потреб соціальної групи, активно брати участь у її діяльності та суспільних речах. Згідно з інформацією іншого джерела *соціалізувати* означає зробити що-небудь або кого-небудь суспільним, у більш вузькому

значенні – призвести у відповідність з нормами та вимогами соціального середовища. Соціалізувати промисловість означає її усупільнити, зробити основою соціалістичної, планової економіки.

Узагальнивши різні погляди, кількість яких інколи перевищує всі мислимі межі, пропонуємо розуміти *соціалізацію* у *широкому* та у *вузькому* значеннях. В *широкому* вона означає зміну самого суспільства, у *вузькому* – зміну людини. Побудова соціалізму, перехід від етики індивідуалізму до етики колективізму, створення суспільства соціальної демократії, де буде розвинена турбота держави про людей, – це все передбачає трансформацію соціуму, його соціалізацію, а точніше сказати, “соціалізацію” (від слова “соціалізм”).

У *вузькому* сенсі соціалізація означає таку трансформацію людини, за якої вона з істоти корисної, егоїстичної, замкнутої на собі, перетворюється на особистість, яка вміє спілкуватися та жити у мирі з іншими людьми.

Отже, *соціалізація* – це процес привласнення індивідом зразків поведінки, психологічних механізмів, соціальних норм і цінностей, потрібних для його успішного функціонування в конкретному суспільстві. Відтак мовиться про набування і накопичення особою індивідуального соціального досвіду, важливого для її нормальної життєдіяльності та взаємодії із суспільним довкіллям.

Розгляд еволюції соціологічних поглядів на феномен “соціалізація” доцільно розпочати із звернення до першоджерел. Так, Габріель Тард, прагнучи вивільнити соціологію від біологізму й організму, сам не уникнув впливу останнього. Суспільство він порівнював з мозком, а основним його елементом вважав свідомість окремої людини. Засвоєння індивідуальними свідомостями існуючих вірувань, переконань, розуміння бажань та намірів інших та їх взаємодія на цьому підґрунті породжують суспільство як основу соціального життя. У центрі його – ставлення нашого “Я” до інших “Я”, їх невпинний (хоча часто непомітний) взаємний вплив. “У цій дії одного духу на інший і слід вбачати елементарний факт, з якого випливає все соціальне життя, хоча соціальна дійсність й виходить далеко за межі розумового світу...”. Основним механізмом такої соціалізуючої взаємодії розглядалося наслідування, регульоване соціумом через соціальні інститути – систему освіти й виховання, сім’ю, громадську думку та ін. (в подальшому – це ще й *інститут соціальної*

роботи). У такий спосіб суспільство підтримує своє існування як цілісність, забезпечує розуміння індивідами своїх соціальних функцій.

Заслуга Г. Тарда полягає у спробі розглянути *соціалізацію* не лише як стабілізуючий суспільний механізм, а й побачити в ній можливості забезпечення розвитку суспільства. Винаходи, що виникають в індивідуальній свідомості як акт творчості й поширюються у процесі взаємодії людей, сприяють розвиткові різних сфер соціального життя і соціуму загалом. Освіта й виховання покликані створювати передумови та умови для такої творчості. Виняткову роль тут відіграє процес інтерналізації норм поведінки, який відбувається у часопросторі соціальної взаємодії людей, передусім у системі “вчитель – учень”. Відтворювати ці стосунки на різних рівнях соціального життя й забезпечує реалізацію принципу наслідування і на цьому підґрунті – збереження й розвиток суспільства.

Вплив поглядів Г. Тарда конструктивно позначився на розумінні *соціалізації* видатним американським соціологом Франкліном Генрі Гіддінгсом, який, на думку деяких авторів, *уперше* ввів у науковий обіг поняття “*соціалізація*”. Розглядаючи суспільство як фізико-психічний, особливим способом побудований, організм, основним елементом суспільного життя якого є “усвідомлення роду”, він вважав, що *соціалізація* як процес “розвитку соціальної природи чи характеру” людини відбувається внаслідок як стихійної дії оточення, так і завдяки впливам суспільства згідно із “свідомим планом”. Такі впливи, що виходять від сім’ї, школи та інших елементів суспільного організму, мають виховну спрямованість і покликані формувати в індивідів сукупні реакції, адекватні вимогам соціального середовища. Тому підсумком соціалізації повинна бути “плюралістична поведінка”, що забезпечує порозуміння та комунікацію людей і відповідає “соціальному розуму” (тобто суспільній свідомості).

Отож змістовно поняття “соціалізація” чітко зафіксує зв’язок процесу, відображеного в ньому, із вихованням, застосуванням педагогічних впливів, що й становить важливий засіб соціалізації індивідів. Крім того, суспільство в особі соціальних інститутів, а також через різноманітні сторони соціального життя, різні форми суспільної свідомості коригує перебіг процесу соціалізації. Саме ці ідеї в подальшому розвивалися американською та французькою соціологічними школами у ХХ ст.

Водночас названа проблема стала однією з провідних проблем соціології особистості, що досліджуються в університетах США, де читається, крім того, навчальний курс для студентів.

Розглядаючи основні тенденції цих досліджень, насамперед зазначимо, що більшість *американських соціологів* досліджують соціалізацію в конкретно буденних, прагматичних цілях, і головне з них таке: як забезпечити перетворення дитини на добре пристосованого члена суспільства, до якого вона належить. Часто дитина, котра пристосувалася до середовища, характеризується як “соціалізована”, і навпаки. Крайня позиція такого розуміння – вважати процес соціалізації своєрідною “випічкою” важливої для “потреб суспільства” людської продукції з набором стандартних мотивацій і рольових репертуарів. У контексті розвитку цих уявлень типовим є визначення *соціалізації* як прийняття індивідом групових норм, “прийняття особистістю переконань, цінностей і норм вищого чи нижчого статусу, характерних для груп, членства у яких особистість домагається”. У такий спосіб юна особа готується до відповідності вимогам і очікуванням інших членів суспільства в широкому діапазоні можливих життєвих ситуацій. Змістовий бік соціалізації містить набір агентів і механізмів, завдяки яким забезпечуються соціально схвалювана поведінка та норми моралі. Нарівні з *ідентифікацією*, що розуміється як ототожнення себе з іншими, ключовим поняттям при описуванні соціалізації часто обирають термін “*імітація*”. Він означає усвідомлене прагнення дітей копіювати поведінку батьків і вчителів, які є для них взірцями.

Великий внесок у розробку *теорії соціалізації* здійснив Толкот Парсонс (1902–1979). Основна ідея його концепцій пов’язана з розумінням соціалізації як процесу інтеграції індивіда в соціальну систему шляхом *інтерналізації* загальноприйнятих норм, “вбирання” у себе загальних цінностей, у результаті чого слідування цим нормам і стандартам поведінки стає його потребою як особистості, входить до її мотиваційної структури. Соціалізація як навчання *соціальним ролям* – одна з найважливіших ідей про неподільний зв’язок процесів виховання, навчання і соціалізації, підсумком яких має стати “засвоєння реквізиту орієнтацій для задовільного функціонування особи в ролі”.

Американський учений Л. Кольберг пише, що поведінка особистості спричинена її знаннями, сукупність яких утворює у її свідомості

образ (картину) навколишнього світу. Саме ця картина світу, а не сама реальність ситуаційно керує поведінкою людей. Головним аспектом соціалізації при цьому є процес навчання мислення, розвитку пізнавальних, моральних та емоційних структур особистості. Причому когнітивна соціалізація проходить кілька стадій, кожна з яких окреслюється новими навичками, що обмежують можливості організованого навчання. Діти проходять ці стадії у визначеній наступності, хоча швидкість і результативність соціалізації у кожного відрізняється. Важливо, що Л. Кольбер в основу переходу від однієї стадії соціалізації до наступної поклав не тільки результати розвитку когнітивних навичок, а й здатності юної особистості до порозуміння і співпереживання (емпатії) почуттям інших людей. Таке доповнення особливо актуальне для ситуації сучасного українського суспільства, тому що відмова від навчання і виховання на цінностях соціалізму створили певний моральний “вакуум”, який, за відсутності дієвого морального впливу Церкви, заповнюється самостійно, нерідко цінностями прагматичними, а то й аморальними.

Л. Кольберг, використовуючи ідеї Дж. Д'юї та Ж. Піаже, запропонував *схему етапів морального розвитку*, що покладена в основу морального виховання. Розглядаючи ідею виховання як стимулювальну систему постійного зростання людини, він протиставляє її рольовій теорії, яка наголошує на підпорядкуванні особистості нормам, що стають елементом її свідомості у процесі інтеріоризації (присвоєння) цих норм. Надмірна соціалізація, на думку вченого, невідворотно призводить до втрати особистістю своєї унікальності. Водночас саме соціалізація, довкола якої й актуалізується проблема морального виховання, зумовлює становлення загальнолюдської сутності. Моральне виховання забезпечує формування духовної структури особистості, є умовою її активної участі у суспільному житті, сприяє збагаченню її соціального досвіду й тим самим сприяє оптимальному перебігу соціалізації.

За концепцією Л. Кольберга, моральний розвиток – це перш за все самокерування і саморегулювання людиною своєї поведінки у процесі взаємодії із соціальним довкіллям. Інструментом такої самотворчості особистості є її моральне самопізнання у структурі актуалізації модусів і форм соціального досвіду, внаслідок чого відбувається становлення її моральної зрілості. Для пояснення цього явища

Л. Кольберг вдається до *методики “виклику-відгуку”*, застосованої А. Тойнбі до аналізу цивілізаційного процесу. І це не випадково, оскільки між соціалізацією як процесом становлення особистості та цивілізаційним процесом як історичним становленням суспільства наявні глибинні причинно-наслідкові, смислові і структурні, взаємозалежності. Тому соціальне середовище, в якому формується особистість, треба розуміти не тільки як оточення, але й як систему можливостей, вимог та очікувань, що виконує конструктивні і диригентські функції стосовно організації і скерування цього процесу. Із зростанням міри причетності та задіяння особи до середовища (соціалізованості), зростає потужність, різноманітність і витонченість розвитково-формуєчих впливів оточення на її особистісну поставу. Процес соціалізації, таким чином, набуває автентичного характеру, в якому соціалізація сягає вершин самодіяльності, самотворення людини. При цьому духовно-практичним підґрунтям соціалізації і відповідно соціалізуючої педагогічної практики є *суспільна мораль*.

Особливе місце серед прихильників когнітивної моделі посідає підхід гуманістичних психологів (А. Маслоу, К. Роджерс та ін). Ґрунтуючись на ідеї самоактуалізації особистості, вважається, що природні внутрішні сили особистості у змозі самостійно реалізувати соціалізацію індивіда, а засоби, фактори й агенти соціалізації повинні лише не заважати цим силам. І хоч важко погодитися з недооцінкою у цій моделі *агентів соціалізації* в особі соціальних інститутів, зокрема, таких як освіта і виховання, соціальні служби, все ж у цій концепції закладені застереження від зловживання їх можливостями для маніпулювання свідомістю людей. До того ж цінною є ідея задіяння в соціальній роботі з клієнтом його власного потенціалу. Загалом когнітивна модель *ідеологізує процес* виховання, створюючи абстрактну картину світу, що часто призводить до викривленого уявлення особи про систему соціальних ролей і про своє місце в суспільстві (яскравий приклад – роль “ґвинтика” типової радянської людини).

Однією з найпоширеніших і найвпливовіших для соціальної роботи є *філософсько-педагогічна теорія соціалізації* класика прагматизму Дж. Д'юї. У його теоретичній системі центральну ланку становить *адаптивна концепція соціалізації*. Спираючись на прагматичне розуміння соціальної реальності і проблем людського життя, мислитель підкреслював

вагомість досвіду як особливого складника освіти й виховання, який, разом із знаннями, навичками та цінностями, утворює зміст і структуру процесу соціалізації як динамічної системи. Звідси природно, що людські потенції виявляють себе лише у цьому процесі внаслідок взаємодії людини із найближчим соціумом. Тому одне із найважливіших завдань виховання – навчання дітей і молоді пристосуватися до свого середовища і взаємодіяти з ним, що і становить головну умову їх саморозвитку. В цілому мету соціалізації Дж. Д'юї вбачав у досягненні єдності переконань усіх членів суспільства: “Щоб бути дійсним членом соціальної групи потрібно приєднуватися до думки інших і діяти так, як діють інші”.

Погляди Дж. Д'юї знайшли своє продовження у працях Г. Балла, А. Маслова, А. Комбаса, Е. Келлі, Т. Браммельда, А. Фурмана, С. Хука та ін. Привнесені ними зміни до *прагматичної концепції соціалізації* відобразили загальну тенденцію до осмислення проблем навчання і виховання особистості у вітакультурному контексті соціалізації, яка й спричиняє її психодуховний розвиток.

Примітно, що науковці все більше схиляються до теорії вродженого характеру людських здатностей, талантів, спрямувань, мотивацій. Звідси й погляд на соціалізацію та виховання як на стимульну, або як гальмівну систему утвердження найкращої людської природи. Водночас ідеї прагматизму та *неопрагматизму* в розумінні процесу соціалізації є певною мірою близькими до витлумачення цього явища представниками *екзистенціалізму*, де за вихідну точку береться особистість та її індивідуальне буття (екзистенція), котра незалежна і від природи, і від соціального середовища, та розвивається за своїми внутрішніми (онтогенетичними) законами.

Однією з моделей соціалізації, вагомість якої зростає у зв'язку із злободенністю етнонаціональних проблем, є *модель “інкультурації”* (Ф. Боас, В. Маліновський та ін.). У ній соціалізація розглядається як процес передачі культурної спадщини, у якому людина бере участь як пасивний споживач, що автоматично сприймає культуру в ході свого індивідуального розвитку. Сама ж культура тут трактується як своєрідний екран у вигляді національного характеру, на який і проектується буденна психологія усупільненого індивіда.

Погоджуючись з авторами цієї концепції у тому сенсі, що в національному характері

(*менталітеті*) справді закріплені стійкі психологічні риси конкретної етнічної групи, не можна повно прийняти розуміння соціалізації як несвідомої передачі цих рис від покоління до покоління. Взаємовпливи і взаємодії цих рис у процесі міжнаціонального спілкування очевидні, проте не слід забувати, що формування і розвиток вітчизняної культури, як і діяльність інституту освіти завжди має національний характер.

Серед розповсюджених моделей, що джерелять із теорії психоаналізу З. Фрейда, є розуміння соціалізації як розвитку особистісного контролю. Основна ідея тут полягає у визнанні людей ще від народження асоціальними, причому внаслідок уроджених агресивних інстинктів. Тому соціалізація носить конфліктний характер і вимагає не тільки особистісного, але й суспільного контролю. Однак дана модель залишає мало можливостей для виховного впливу, орієнтує більше на соціальні санкції. Крім того, сукупність подібних санкцій і засобів, спрямованих на придушення одних і розвиток інших, “суспільно корисних” інстинктів, рефлексів, і може видаватися за “виховання”. Як не дивно, але елементи подібної моделі соціалізації, що майже повністю заперечувалися радянською наукою як властиві тільки для буржуазного суспільства, залишили глибокий слід й у вітчизняній педагогіці та виховній практиці. І все ж названа модель підтримує зміни як індивіда, так і суспільства у поєднанні психоаналітичної гарантії з адекватною соціалізацією особистості, забезпечити яку вочевидь можуть тільки психокультурно зорієнтовані навчання і виховання, що оптимізують перебіг процесу особистісної соціалізації.

Поряд з моделями особистого контролю (З. Фрейд) і рольового тренінгу (Т. Парсонс), у західній соціології дуже поширена модель *соціального навчання*, обстоювана *бігевіористами* (Дж. Доллард, Б. Скіннер, Р. Уоллтерс та ін.) і, як відомо, заснована на відомій формулі “стимул – реакція”. У цій моделі під соціалізацією розуміється модифікація людської поведінки шляхом дозування стимулів, тобто дотримання визначених пропорцій покарання і заохочення для одержання бажаної реакції (поведінки). При удаваній зовнішній привабливості і реальності подібні методи соціальної інженерії, навряд чи можуть бути застосовні для нормального, а не репресивного виховання людини.

Серед плідних для соціальної роботи ідей соціалізації *американських соціологів* вкажемо на такі: а) ідею про те, що соціалізація пов'язана із перебігом адаптивних процесів (хоча трактування адаптації як пристосування надає явищу соціалізації індивіда відтінку пасивності); б) думку про встановлення соціальних зв'язків як про один із винятково важливих механізмів соціалізації; в) положення про значення для успішної соціалізації формування самосвідомості й систем соціальної орієнтації, а також розвитку мови і культури для окремого суспільства і мовлення для особистості-громадянина.

Погляди *французької школи* соціології на сутність соціалізації формувались під впливом її фундатора Е. Дюркгейма (1858–1917). Саме у його роботах соціалізація розглядається в нерозривному зв'язку зі спорідненими категоріями “освіта” та “виховання”. “Виховання зовсім не має на єдиній або головній меті індивіда і його інтереси, – пише він, – воно є перш за все засіб, з допомогою якого суспільство постійно відтворює умови свого власного існування. Суспільство може існувати тільки тоді, коли між його членами існує достатній ступінь однорідності. Виховання відтворює й укріплює цю однорідність, спочатку закладаючи в душі дитини головну схожість, якої вимагає колективне існування. Але, з іншого боку, без відомої різноманітності будь-яка кооперація була б неможлива. Виховання забезпечує збереження цього, ... диференціюється і спеціалізується. Отже, в обох своїх аспектах воно полягає у цілеспрямованій *соціалізації* молоді”. Відтак Дюркгейм розумів соціалізацію як засіб відтворення суспільством умов свого існування, при цьому пов'язав її з його майбутнім – молоддю. Йому ж належить й інша методологічно важлива думка: “*Освіта – методично організована соціалізація*”. Звідси три найважливіші для нас категорії – “виховання”, “соціалізація” та “освіта” – опинилися у Дюркгейма тісно зв'язані між собою, та ще так, що стрижнем цієї потрійності є соціалізація.

Крім *вузького значення* в Е. Дюркгейма зустрічається і *широке трактування* соціалізації – як способу перетворення індивідуалістичного суспільства в колективістське, тобто капіталістичного – у соціалістичне. Він писав про те, що поступальний розвиток суспільного розподілу праці та об'єднання трудящих у професійні корпорації сприяє згурпуванню соціуму, тобто спричиняє процес прогресуючої

соціалізації, наближаючи його до здійснення морального соціалістичного ідеалу. Разом з суспільним рухом до такого устрою відбудеться і “перековування” людей, у них з'явиться воля до соціалістичного “гуртожитку”. В цьому полягає найвище досягнення *органічної солідарності*, яка має, на думку Дюркгейма, охопити весь світ.

Ще одну, *когнітивну теорію соціалізації* розвинув видатний учений Ж. Піаже (1896–1980). Для нього соціалізація постає як когнітивний розвиток, або як процес *навчання мисленню*. Він провів глибокий експериментальний аналіз форм засвоєння дітьми досвіду в навчанні. В нього інтелект є перш за все системою похідних від практичних дій операцій, що взаємодіють між собою таким чином, що утворюють деяку цілісну структуру. Залишаючись психологом, Піаже перемістив центр тяжіння в соціалізації із суспільства на окрему людину, а усередині неї – на інтелект. От чому замість повноцінної соціалізації він отримав вельми обмежений її варіант – *адаптацію*. Зате її досліджував з усіх боків: виділив чотири стадії інтелектуального розвитку людини в онтогенезі.

Ж. Піаже висунув, спираючись на думки дитини, положення про те, що головною сутнісною характеристикою її пізнавальної активності є егоцентризм, через який вона змішує суб'єктивне й об'єктивне, переносить свої внутрішні спонуки на реальні зв'язки речей. У мисленні дитини виявляються і такі особливості, як *магія* (словам і жестам додається сила дії на зовнішні предмети), *анімізм* (ці предмети наділяються свідомістю і волею), *артифіціалізм* (явища навколишнього світу вважаються виготовленими людьми для своїх цілей). Роботи Ж. Піаже і його учнів показали, що розвиток інтелекту дитини полягає у переході від егоцентризму (центрації) через децентрацію до об'єктивної позиції дитини до зовнішнього світу і самої себе. З віком вона стає об'єктивнішою, виділяє незмінні властивості об'єктів (константне сприйняття); допускає існування зовнішнього світу, який не залежить від її власного сприйняття, стає менш егоцентричною. Зростаючи, дитина стає емоційно стабільнішою, менше схильна переживати руйнівні впливи емоційних стресів.

Ж. Піаже показав, що діти різного віку мають дуже різне розуміння того, що вони роблять. Причина криється не тільки у різній складності явища, але і в маргінальній аргументації, тобто способі, яким вони оцінювали

ситуації, застосовуючи до них стандарти справедливості і чесності, правила гри в шашки (скляні), що він спостерігав знову і знову: маленькі діти приймали ці правила абсолютно – як написані на стіні і як такі, що не допускають ніяких змін. Старші діти були гнучкішими, змінювали правила, пристосовувавши їх до несподіваних ситуацій. У ще більш старшому віці підлітки розуміли, що правила існують тільки тому, що гравці згодні з ними, що їх можна змінити кардинально і взагалі винайти нову гру. Це підтверджує важливе положення соціології, що правила і ролі соціально контролюються.

До сучасних прихильників *адаптивного підходу* стосовно розуміння соціалізації треба віднести і П. Бурдье, який вважав, що *соціалізація* й *адаптація* – це певні поля докладання людських зусиль у боротьбі за володіння різними видами *капіталу* – економічного, соціального, символічного чи іншого. Володіючи *символічним капіталом*, бідна, але освічена особа, може вплинути на багатого, проте некомпетентного, займаючи соціальну позицію його радника, державного чиновника, священника чи судді. Отож, володіння культурним капіталом дозволяє збільшити і соціальний капітал завдяки успішній кар'єрі, а відтак і фінансовий капітал.

Успішній соціалізації дітей і молоді сприяє як культурний капітал, що накопичується батьками, так і певний *етос* – *духовна атмосфера*, у якій ті виростають. Це і є культурне середовище, яке сприяє розвитку природних здібностей, забезпечує накопичення культурного капіталу. Це відбувається завдяки так званому *габітусу* – підводному механізму соціалізації. *Габітус* – це система схильностей індивіда до певного образу мислення, стилю життя, типу поведінки та почуттів, що охоплює стійкі відтворювані *диспозиції* і не є вродженою. Вона – результат прихованого педагогічного впливу, попередньої соціалізації та минулого життєвого досвіду, причому перебуває вона поза нашою свідомістю і контролем. Проростаючи із минулого в майбутнє, хронологічно габітус унааявлений упорядкованою множиною диспозицій: для кожного етапу соціалізацій – свій набір диспозицій.

Отже, на відміну від американської, *французька соціологія* в розвитку теорії соціалізації вийшла на ширше її розуміння, а саме як сукупності порозумінь, взаємовідносин із суспільством, у які індивід вступає у процесі становлення як особистість. Вказане підтверд-

жують й основні тенденції в дослідженнях соціалізації, аргументовані французьким соціологом Шомбар де Лов. Мовиться, власне, про вивчення впливу групи на індивіда й індивіда на групу з метою з'ясування, що при цьому передається від індивіда до групи й у зворотному напрямку. Плідною є поглиблена увага до з'ясування умов соціального середовища з відокремленням соціально-економічних і соціальних умов, а також сім'ї, школи і неформальних груп одноліток. Диференціація умов на групи перемінних дає змогу уточнити стадії соціального визрівання особистості, особливості її пристосування до різних елементів довкілля. Особливе значення для досліджень педагогічних аспектів соціалізації має розгляд її як процесу соціального учнівства і послідовного освоєння ролей, місця у цьому процесі розуміння зразків і моделей, системи цінностей. Саме з огляду на такі тенденції можна дійти до сучасного розуміння *соціалізації*, що витлумачується як надбання людьми соціального досвіду і ціннісних орієнтацій, потрібних для виконання їх соціальних ролей.

Російські соціологи В.І. Добреньков і А.І. Кравченко слушно зазначають, що для західних досліджень характерне надзвичайне різноманіття теоретичних підходів при розгляді процесу соціалізації. Сутнісно кожна наукова школа пропонує власний підхід. Так, представники *бігевіоризму* і *необігевіоризму* (Б. Скіннер, Е. Торндайк, А. Бандура, В. Уолтерс та ін.) розглядають соціалізацію як процес соціального навчання. У школі *символічного інтеракціонізму*, біля витоків якої стояв Дж. Мід і яка отримала свій розвиток у роботах Д. Хорке, Л. Кольберга, Т. Кемпера, Т. Ньюкома та інших, соціалізація досліджується як результат соціальної взаємодії людей. Представники *гуманістичної психології* (А. Олпорт, А. Маслоу, Р. Роджерс) розуміють соціальний розвиток особи як самоактуалізацію Я-концепції. В наукових напрацюваннях останніх років (Д. Гойлен, До. Харрельман, К.Ю. Тільман, Р. Тернер та ін.) процес соціалізації подається як акт “продуктивної переробки зовнішньої і внутрішньої реальності”. За Ю. Хабермасом, особа індивідуалізується “через процеси соціалізації усередині історичного процесу”. До значущих монографічних досліджень з даної проблеми треба віднести роботи А. Бандури і В. Уолтерса “Соціальне научіння і розвиток особистості” (1969), О. Бріма, І. Уїллера “Соціалізація після дитинства” (1966), Дж. Еронфріда “Поведінка і свідомість. Соціалізація

інтерналізованого контролю над поведінкою” (1968), М. і Р. Сمارт “Розвиток і взаємне ставлення підлітків” (1973) і колективну працю за редакцією Д. Гослінга “Книга із теорії і досліджень соціалізації” (1968).

Отже, у розумінні соціалізації різними зарубіжними дослідниками більшою чи меншою мірою присутня деяка однобічність цього процесу, спрямованість його від середовища до індивіда за деякої пасивності останнього. Водночас для соціалізації індивіда залишається певна свобода від стандартизації, типізації. Вона виявляється в тому, що при формуванні особистостей у процесі їх інтеракції з’являється велика кількість варіантів впливу на цей процес сукупності основних сил у вигляді фізичних особливостей людини, навколишнього середовища, індивідуального досвіду і культури. З урахуванням різноманітності та багатогранності кожного різновиду сил саме під їх впливом щоразу формується *унікальна особистість*.

Дослідження проблем соціалізації і виховання у *радянській літературі* своїм корінням сягають праць російських філософів, соціологів, психологів і педагогів. Видатний педагог В.П. Каптерев, досліджуючи розвиток російської педагогіки, відстежує лінію соціальної зумовленості виховання. “Справа усюди починається з того, – пише він, – що шляхом виховання й освіти прагнуть пристосовувати юні покоління до навколишньої стосовно дітей суспільно-політичної організації”. Обмеженість такого виховання дослідник вбачав у досить вузькому розумінні людської природи, “у прагненні вичерпати різноманіття і багатство людської природи однією соціальною групою властивостей, що відповідає переважальній ознаці даної суспільно-політичної організації”. Вся педагогіка при такому підході є надзвичайно однобічною, бідною, такою, що обмежує молоде покоління жорсткими рамками норм і правил, викликаючи в нього незадоволеність, яка накопичується за етапами підростання.

Із цих позицій стають зрозумілими тенденції дослідження соціалізації в *післяреволюційний період*. Так, у 1930-ті роки термін “соціалізація” був одним із провідних у теорії *соціального виховання*. “Окрема людина, суспільство одразу не робиться соціалістичним, – писав один з розробників цієї теорії М.М. Йорданський. – Окрім зовнішньополітичних умов, є ще побут, наявне психологічне підґрунтя соціалізації людини, не кажучи вже про дитяче

середовище, школу...”. Як бачимо, автор розуміє соціалізацію як процес придбання особистістю якостей “соціалістичності”. Таке витлумачення соціалізації було досить поширене на той час і якнайкраще відповідало тогочасному розумінню виховання як об’єктивно закономірного суспільного явища. Звідси – очевидна однобічність й обмеженість витлумачення соціалізації і виховання в радянській педагогіці, незважаючи на уявну різноманітність і широту набору якостей соціалістичності. Природно, що в такому контексті поняття “соціалізація” не могло не співпадати з поняттям “комуністичне виховання”, оскільки останнє, по-перше, було націлене на максимальне досягнення “соціалістичності” у її ідейному комуністичному вихованні, а по-друге, охоплювало своїм виховним впливом практично всі сфери життєдіяльності індивіда, його соціальне середовище. Вказаний підхід тривалий час зберігався в науковій літературі не лише у закамурфльованому вигляді, а й у прямих закликах повернення до нього, рецидиви яких зустрічаються і в наші дні.

Проте, починаючи з 60-х років, головню на хвилях “відлиг” у суспільно-політичному житті, в наукову літературу почали проникати елементи західних концепцій соціалізації, про які йшлося раніше. А це означає, що вчені почали об’єктивно вивчати всі впливи соціуму на особистість, які можна контролювати. Однак спершу соціалізація розумілась як входження особи в соціальне середовище шляхом пристосування до нього. Очевидно, не так просто було відійти від розуміння людини як “гвинтика”, хоча і з певними функціями та соціальними ролями. І хоч В.Д. Паригін застерігає, що це “не простий процес автоматичного прийняття індивідом вимог, функцій і ролей соціального середовища, способів соціального спілкування і взаємодії”, усе ж “неавтоматичність” полягає лише у ступені злиття з вимогами та нормами суспільства, у мірі прийняття чи неприйняття індивідом традицій і стандартів.

Як засвоєння індивідом соціального досвіду, певної системи соціальних ролей і культури, соціалізація розглядається і у праці І.С. Кона “Соціологія особистості”. Людина стає особистістю, об’єктом і суб’єктом суспільних відносин, послідовно проходячи різні стадії соціалізації. Загалом, характеризуючи напрацювання цього періоду (у тому числі С.С. Батеніна, П.Є. Кряжева та ін.), Н.В. Ан-

дреєнкова вважає типовим для них розгляд соціалізації як процесу людини у її загальній формі, тобто як виокремлення її зі світу тварин і як подальший поступ у розвитку людства. Проте й такий підхід не міг задовольнити наростаючу потребу в конкретних даних про виховання, формування і розвиток особистості, його важко було перекласти на мову соціальних індексів та критеріїв – мову конкретних соціологічних досліджень, що поверталися до суспільних наук у зв'язку з деякою демократизацією соціального життя.

Важливою подією в дослідженні проблем соціалізації в нашій країні в 70-ті роки є поява статті І.С. Кона і В.Б. Ольшанського у п'ятому томі філософської енциклопедії. Соціалізація в ній визначається як “процес, під час якого людська істота з певними особистісними задатками набуває якостей, потрібних їй для життєдіяльності”. На відміну від близьких до неї за змістом понять “розвиток” і “виховання” соціалізація охоплює процес і результати взаємодії індивіда із сукупністю соціальних впливів.

Звичайно, з позицій сьогодення можна критично ставитися до деякої абстрактності цього визначення, до заідеологізованих принципів соціалізації, проте це була фактично перша в радянській літературі оглядова наукова стаття з проблеми із серйозним аналізом рівнів дослідження соціалізації як важливого психосоціального явища. В ній охарактеризовано напрямки вивчення проблем соціалізації в руслі різних суспільних наук у нашій країні, окреслено контури відходу від розуміння пасивної ролі індивіда у розгортанні соціалізації. Така загальна картина розробки проблеми стала ніби точкою відліку для подальших досліджень, базою для їх прогнозування, основою для розширення аспектів дослідження соціалізації. Так, скажімо, Н.В. Андрєєнкова виокремила істотні аспекти соціальних контактів індивіда з навколишніми людьми. Із цих позицій у структуру соціалізації задіюються соціальне пізнання, оволодіння певними навичками практичної діяльності, інтерналізація окремих форм, позицій і ролей, вироблення ціннісних орієнтацій й установок, а також долучення людини до активної творчої праці.

Наприкінці 70-х років дослідження проблем соціалізації доповнюється новими аспектами: аналізом змін умов соціалізації особистості під впливом науково-технічної революції, міждисциплінарним вивченням людського “Я”,

рефлексією змісту і меж процесного перебігу соціалізації та ін.

У 80-ті – на початку 90-х років інтерес до розробки проблем соціалізації підвищується. Триває розширення напрямків дослідження соціалізації, уточнюються її структура та функції, поглиблюється вивчення соціальних механізмів та інститутів соціалізації, уточнюються особливості взаємодії соціалізації і виховання. Насамперед мовиться про прагнення науковців врахувати сукупність соціальних і психологічних процесів, завдяки яким відбувається соціалізація, причому як контрольованих, цілеспрямованих, так і стихійних, спонтанних. Деякі автори розуміють ці процеси як взаємодію. Як зміст і результат соціалізації визначається привласнення системи знань, норм і цінностей, соціального досвіду, соціальних якостей і рис, соціальних ролей, зразків і психологічних механізмів поведінки. Наявні також спроби поєднати сукупність цих ознак у новій інтегральній ознаці “соціальність”, хоча можливості її використання викликають сумнів через передбачувані труднощі щодо її якісних та кількісних вимірювань.

У 90-ті роки з'являється низка досліджень, які намагаються пояснити складності і чинники соціалізації у період радикальних трансформацій. В одних роботах акцентується увага на виникненні найбільш сприятливих умов для соціалізації молоді (Молодежный ренессанс: проблемы социализации молодежи – М., 1990), в інших – на складнощах, що виникають у процесі усупільнення молоді, на особливостях соціалізації в екстремальних умовах.

Важливою подією в дослідженні проблем соціалізації стало видання В.І. Добреневим та А.І. Кравченком окремого тому фундаментальної соціології, присвяченої соціалізації та освіти. В ньому у динаміці подана еволюція теорій соціалізації, проаналізований широкий експериментально-фактологічний матеріал, обґрунтована потреба зміни моделі соціалізації в сучасному російському суспільстві. Зокрема, замість *колективістської моделі*, яка характеризувала процес соціалізації попередніх поколінь, у нинішнього домінує *індивідуалістична модель*, перехід до якої загрожує обернутися *десоціалізацією*. Адже молоді доводиться виробляти погляди на життя в обстановці моральної вседозволеності так званого “періоду початкового накопичення капіталу”. Водночас одним із важливих показників успішної соціалізації в цивілізованому суспільстві

є долучення дітей і молоді саме до високих моральних цінностей. Аргументовано доведено, що в середньому траєкторія індивідуальної соціалізації змінюється, перетворюючись з плавної (висхідної або низхідної) у *переривисту* (багату спусками і підйомами на коротких відрізках часу), на якій зустрічається більша кількість криз і падінь. Причому лінія прогресу пострадянського суспільства не є плавно висхідною, тому що: а) траєкторія індивідуального життя повинна мати більшу кількість висхідних і низхідних циклів, ніж це було раніше; б) ідеальна траєкторія життя в таких умовах не матиме вигляду плавно висхідної лінії, насправді її відхилення від реальної траєкторії життя будуть значнішими; в) кількість стресів з приводу розбіжності реальності і бажань буде збільшуватися, а самі вони стануть тривалішими і глибшими.

Завершаючи огляд досягнень *російських вчених* у дослідженні соціалізації, сформулюємо такі узагальнення:

1) основними інститутами соціалізації визнається система освіти й виховання. “Виховання є провідним і визначальним початком соціалізації. Його ядро становить процес передавання нагромаджених минулими поколіннями знань і культурних цінностей, тобто освіта”;

2) процес соціалізації триває все життя, тому розрізняють кілька його стадій: дотрудову, трудову та післятрудову;

3) соціалізація має діяльнісний характер, де головним критерієм її успішності є вільне функціонування індивіда в суспільстві;

4) активність індивіда у процесі соціалізації є вирішальним фактором її ефективного перебігу: “особистість, яка формується, – не об’єкт якихось зовнішніх впливів, а активний суб’єкт самоосвіти”.

Характерно, що схожі тенденції спостерігаються і при дослідженні соціалізації в *українському соціологічному просторі*, хоча в дечому є і відмінності, які особливо помітні з історичного моменту отримання Україною незалежності. Найбільш поширений контекст пізнання пов’язаний із предметним полем *соціології особистості і соціології молоді*: В.І. Астахова (соціологія освіти, виховання, професійного визначення молоді), О.М. Балакірева (проблеми життєвого успіху молоді, поколінські життєві шляхи), О.І. Вишняк (актуалізація потреб особистості, соціологія молоді), І.М. Гавриленко, О.Л. Скідін, О.І. Навроцький, В.М. Онищук, О.Л. Сидоренко, Л.Г. Сокурняська, К.Г. Михайлова, О.А. Якуба (соціологія освіти, освіта як механізм соціаліза-

ції); О.А. Донченко, О.Г. Злобіна, В.О. Лозовий, Н.І. Соболева, В.Є. Хмелько, Н.Й. Черниш, Є.Л. Уварова (соціологія особистості, становлення особистості).

Окремим напрямом досліджень проблем соціалізації є предметне поле *життєвого шляху особистості*, способу і стилю життя, життєвих криз: В.А. Роменець, Л.В. Сохань, В.І. Подшивалкіна, В.П. Степаненко, Т.М. Титаренко, І.І.Шеремет та ін. Ще одна група науковців займається безпосередньо проблемами соціалізації: Л.О. Аза, М.П. Лукашевич, В.В. Москаленко, Ю.В. Романенко. Зокрема, у роботах Л.О. Ази та В.В. Москаленко *соціалізація* розглядається як процес засвоєння індивідом знань, норм і цінностей, долучення його до системи соціальних зв’язків і відносин, потрібних для його становлення й ефективної життєдіяльності в даному суспільстві.

Соціалізація *характеризується* двома важливими моментами: а) засвоєнням особою соціального досвіду та його “перерозподілом” до рівня установок і ціннісних орієнтацій, успішність яких пов’язана з особистісною активністю, поширенням, ускладненням соціальних зв’язків і відносин та з певною спрямованістю її соціальної життєдіяльності; б) набуттям певної індивідуальної свободи у виборі тих чи інших цінностей відповідно до власних задатків і нахилів, а також завдяки регулятивному впливу середовища. Тому соціалізація особи передбачає її індивідуалізацію, формування особистісних якостей; охоплює всі етапи життєвого шляху людини, протягом якого та привласнює і використовує цінності культури. Кількісне накопичення освоєних цінностей у певний період переходить у нову якість, що виявляється у зміні структури та спрямованості особистості.

Подальшому розвитку адаптивних теорій соціалізації сприяла *адаптивно-розвивальна концепція соціалізації*, розроблена М.П. Лукашевичем. Її сутність полягає в розгляді соціалізації як взаємодії людини упродовж усього життя з навколишнім середовищем шляхом *адаптацій* у кожній зі сфер її життєдіяльності. Всіляка адаптація як особлива діяльність пов’язана з опануванням чергової нової соціальної ситуації (суб’єктивно нової для конкретного індивіда), додає їй соціального досвіду (що об’єктивно існує як елемент культури цього соціуму) і тим самим підвищує рівень її соціалізації. Подальша адаптація особи, спираючись на новий, вищий рівень її соціалізації, відбувається ефективніше, умож-

ливлюючи перехід на чергову сходинку соціалізації. Під час сукупної взаємодії людини із соціальним середовищем (а отже і її впливу на довкілля в напрямку задоволення своїх соціальних потреб) здійснюються зміни у суспільстві в бік більшої орієнтації на соціальні завдання і ролі. Отож, реалізується другий бік названого неподільного процесу – *соціалізація суспільства*. Очевидно, що соціальна адаптація і соціалізація – це нерозривні у своїй єдності процеси, що доповнюють один одного й мають у своїй основі (як і всяка взаємодія в природі) обмін інформацією, енергією та речовиною, проте різняться як змістовними, так і часовими, параметрами.

Пропонована концепція соціалізації створює передумови для найповнішого та найадекватнішого розкриття місця й ролі освіти і виховання у процесі становлення особистості, дає змогу скоригувати (а в чомусь по-новому визначити) цілі й функції соціалізації на сучасному етапі розвитку суспільства. І це цілком закономірно, адже вона спирається на взаємодію біологічного, психологічного та соціального механізмів адаптації, що дає змогу орієнтуватися на цілісну людину з урахуванням конкретних станів та відхилень у перебігу життєдіяльності на кожному з рівнів. До того ж вона збігається за структурою з основними напрямками освіти, самоосвіти і виховання, а у підсумку уможливає найповнішу реалізацію в роботі з молоддю одного з найважливіших принципів – комплексності і диференційованості, повно задіює механізм освоєння нових соціальних ситуацій, орієнтує на виховання творчої, мобільної особистості, що особливо важливо у період кардинальних змін в усіх сферах життя українського соціуму.

Інноваційну концепцію соціалізації запропонував Ю.В. Романенко, який під *соціалізацією* розуміє опосередкований культурними універсальними процесом смислопродукування і смислообміну, що відбувається у відносинах особи, соціальної системи, її підсистем, різних організацій і має як засадничу інтенцію досягнення компліментарності макроідентичності соціальної системи та ідентичності базової особистості – нормативного соціотипу, що утворюється на основі досягнення соціоекологічного балансу в структуруванні простору і часу в системному та особистому вимірах повсякдення. Крім того, завдяки соціалізації встановлюється верхня межа девіантності – гранично можливих відхилень особистої

поведінки від нормативних стандартів та експектацій, що задають т. зв. *мікроперформатив* – мінімально прийнятий для соціальної системи сценарій-матрицю розгортання життєвої активності особи.

Ядром ідентичності соціуму є соціальна метапрограма – сукупність параметрів, що визначають структурно-функціональні особливості символічного обміну між *соціальним аттрактором*, архівом – соціетальною психікою – колективним несвідомим та зовнішнім середовищем у вигляді підсистем, організацій, спільнот, осіб. Профіль символічного обміну соціальної системи є водночас таким самим профілем особистості, яка являє собою соціалізований мікроізоморф соціальної тотальності.

На відміну від домінуючих концептів соціалізації, що орієнтуються на активність того, хто соціалізується, Ю.В. Романенко робить акцент на суб'єкті та його життєвій активності, тоді як соціалізація може відбуватись на основі того, що самого суб'єкта вводять у простір ціннісно-нормативних настанов та культурних універсалій, стереотипів, через що проблема вибору шаблонів поведінки перед ним не виникає. Існують суспільства, де психотехнологічний злам у ході соціалізації механізмів саморегулювання особи призводить до повної її інклюзії в соціальну систему і відсутності внутрішнього опору соціалізуючим впливам.

Заслуговує, безперечно, на увагу позиція Ю.В. Романенка щодо місця соціальної ролі у процесі соціалізації. Як відомо, *соціальна роль* – це відповідний прийнятим нормам спосіб поведінки залежно від статусу та позиції людини в суспільстві, у системі міжособистісних стосунків. Статусно-рольові диспозиції, які формуються під час соціалізації, можуть бути зорієнтовані на різні мішені, яким відповідають *рівні соціалізації*, а саме: *соціалізація тіла, соціалізація поведінки, перцепції та мови; соціалізація мисленнєвих структур; соціалізація індивідуального несвідомого; соціалізація ціннісних орієнтацій та вищих аксіологічних регуляторів активності особистості*.

Отже, аналізований підхід суттєво розширює можливості використання евристичного потенціалу поняття “соціалізація” для дослідження проблем усупільнення клієнтів соціальної роботи, у яких девіація соціалізаційних траєкторій відбувається найчастіше не на когнітивному рівні, а на вищевказаних видах соціалізації.

Резюме

1. Відповідно до спрямованості наукового простору, в якому відбувалось зародження ідей соціології соціальної роботи, доцільно її еволюцію розглядати у парадигмальних межах розвитку соціології, зокрема, таких її спеціальних гілок, як соціологія праці і концепція соціальної роботи, та в контексті розвитку моделей, концепцій і теорій соціалізації особистості.

2. Нагромадження результатів дослідження соціальних проблем праці протестантизмом, утопічним соціалізмом, класичною політекономією сприяло виникненню *соціології праці* як спеціальної галузі знань, що змінила формат наукового соціологічного простору, в межах якого й продовжилось накопичення сутнісних ознак майбутньої соціології соціальної роботи.

3. Класичний етап розвитку соціології соціальної роботи характеризується розробкою і відкриттям у змістовому форматі соціології праці наукових концепцій і теорій, які послужили методологічною основою сучасного етапу розвитку цієї наукової дисципліни.

4. Еволюція соціологічних ідей соціальної роботи на сучасному етапі мала особливості в російському та українському соціологічних просторах, що пов'язано з нерівномірним розвитком соціологічних знань у дореволюційному, радянському та незалежному етапах суспільного розвитку обох сусідніх країн.

5. Визрівання соціологічних ідей у предметному полі соціальної роботи складно відстежити через молодий вік наукової дисципліни "соціальна робота", великий динамізм розвитку її практичної складової, особливості еволюції її теоретичних побудов і складність узагальнення її методів і соціальних практик.

6. Виходячи з розуміння потреби у соціальній роботі через неефективність дій соціальних інститутів соціалізації, доречно у дослідженнях соціології соціальної роботи перш за все спиратись на евристичний потенціал сучасних теорій соціалізації.

Запитання для самоконтролю

1. Які галузі наукових знань слугували джерелами виникнення соціології соціальної роботи?

2. Які ідеї донаукового етапу розвитку соціології праці запозичені соціологією соціальної роботи?

3. У чому полягає внесок емпіричної соціології у становлення соціології соціальної роботи?

4. Які концепції та ідеї американської і французької соціології праці увійшли до теоретичних засад соціології соціальної роботи?

5. Які особливості розвитку соціології соціальної роботи у російському соціологічному просторі?

6. У чому полягає специфіка розвитку соціологічних ідей соціальної роботи на теренах українського соціологічного простору?

7. Чим викликана потреба досліджувати еволюцію ідей соціології соціальної роботи у рамках теорій соціалізації?

8. Який взаємозв'язок між поняттями "соціалізація" та "адаптація"?

9. У чому полягає сутність концепції адаптивно-розвивальної соціалізації?

10. Назвіть основні теорії соціалізації і розкривайте їх зв'язок із соціологією соціальної роботи.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Аза Л.А. Воспитание как философско-социологическая проблема. – К.: Наук. думка, 1993.

2. Аза Л.О., Москаленко В.В. Соціалізація // Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Під заг. ред. В.І. Воловича. – К.: УЦДК, 1998 – С. 479–480.

3. Андреевкова Н.В. Проблема социализации личности // Социальные исследования. – Вып. II. – М., 1970.

4. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. – М.: Прогресс, 1986.

5. Добренков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология: В 15 т. – Т.8. Социализация и образование. – М.: ИНФРА-М, 2005.

6. Кон И.С., Ольшанский В.Б. Социализация (Философская энциклопедия). – М.: Советская энциклопедия, 1970 – Т.5.

7. Кон И.С. НТР и проблема социализации молодежи. – М.: Знание, 1987.

8. Лукашевич М.П. Соціалізація: Виховні механізми і технології: Навч. метод. посіб. – К.: ІЗМН, 1998.

9. Mead G.N. Mind, self and Society: From the standpoint of a social behaviorist. – Chicago Press, 1934.

10. Мордвинцева Л.П. Японская школа: модели социализации // РЖ "Общественная наука за рубежом". – Сер.3. – 1991. – № 3.

11. Москаленко В.В. Социализация личности (Философский аспект). – К.: Вища шк., 1986.

12. Мудрик А.Н. Социализация в смутное время. – М.: Наука, 1991.

13. Психологический словарь / Под ред. В.В. Давыдова, А.В. Запорожца, Б.Ф. Ломова и др. – М.: Мысль, 1983.

14. Рудестам К. Групповая психотерапия. Психокоррекция: теория и практика. – М.: Прогресс, 1993.

15. Семенов В.Д. Взаимодействие школы и социальной среды. – М.: Наука, 1986.

16. Смелзер Н. Социология: Пер. с англ. – М.: Феникс, 1994. – 642 с.

17. Сорокин П.А. Общедоступный учебник социологии: Статьи разных лет. – М.: Наука, 1994.

18. Сурмин Ю.П., Туленков Н.В. Теория социальных технологий: Учеб. пособие. – К.: МАУП, 2004.

19. Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого "Я": Я и Оно // Труды разных лет. – Тбилиси. 1991. – Кн. 1.

20. Фурман А.В., Підгурська М. Історія соціальної роботи // Психологія і суспільство. – 2010. – №4. – С. 163–204.

21. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: 2-е наук. вид. – Тернопіль: ВЦ НДІ МЕВО, 2011. – 168 с.

22. Харчева В.Г. Основы социологии: [учебник]. – М.: Логос, 1997.

23. Reader's Digest Great Encyclopedic Dictionary. – Montreal, 1964.

24. Merriam Webster's Collegiate Dictionary (www.britanica.com).

Надійшла до редакції 22.11.2010.